

Marika Mägi

EESTI MEROVINGI-¹ JA VIIKINGIAEGSED RINNANÕELAD – VÕÕRAPÄRASED JA OMAD

Artiklis käsitletakse Eesti merovingi- ja viikingiaegsete ehtenõelte tüpoloogiat. Vaatluse alla on võetud rõngaspeaga, kolmnurksepeaga ja varasemad kaksikristpeaga nõelad, mille dateeringut ja tüpoloogilist arengut on varasemaga võrreldes täpsustatud. Võimaluse piires käsitletakse ka ehtenõelte kandmisviisi.

Marika Mägi, Ajaloo Instituudi arheoloogiasektor, Rütüli 6, Tallinn, EE 0001, Eesti.

Merovingiaega (600–800) ja viikingiaega (800–1050) on Eesti esiajaloo käsitletud kui suhteliselt leiuühje perioode ning kohaliku kultuuri tõusu on nähtud alles alates 11. sajandist. Neid ajajärke pole vaadeldud eraldi, vaid suuremate perioodide (keskmise ja noorema rauaaja) osana. Selle aja esemete dateeringud on üldiselt laiad, ebamäärased ning sageli Eesti naabermaadest hilisemad. Lähtuvalt 1930. aastate lõpul alguse saanud "hilinemisteooriast" tuligi rahvusvahelised esemevormid siin hilisemaks dateerida, mis mõistagi "nihutas" kogu kronoloogiat (Mägi-Lõugas 1995b).

Olen oma varasemates artiklites esitanud Eesti merovingi- ja viikingiaegsetest leidudest käevõrude ja ornamendituid hoburaudsõlgede uue tüpologia (Mägi-Lõugas 1994, 1995a). Materiaalne kultuur on süsteem, mille osad on omavahel tihedalt seotud, seetõttu jätkan teema käsitlemist järgmise Eestis laialt kasutusel olnud esemevormi – ehtenõeltega.

Käesolevas töös on analüüsitud 253 merovingi- või viikingiaega kuuluvat Eesti ehtenõela (lisa). Tegemist on rinnanõeltega; pealiniku kinnitamiseks mõeldud linikunõelad ilmusid matustesse alles päris perioodi lõpul. Artikkel ei

¹ Eesti keskmise ja noorema rauaaja detailne kronoloogia on veel lõplikult välja selgitamata. Siinkohal, nagu ka oma varasemates töodes, olen nimetanud 7.–8. sajandit mõne naabermaa eeskujul merovingiajaks. Kas ja kuivõrd see termin end õigustab, peaks selguma edaspidise uurimistöö käigus.

käsitle väheseid kindlaid importnõelu, vaid püüab esitada pildi nõelte peamiste kohalike, n.-ö. juhtvormide arengust ning omavahelistest seostest.

Varasem uurimislugu

Eesti merovingi- ja viikingiaja ehtenõeltest on arheoloogid kõige enam käsitlenud rõngaspeaga ning väikesi kolmnurkpeaga nõelu. Esimestest ilmus väike uurimus Erna Aristelt (1938), viimaseid on aga liigitanud Marta Schmiedehelm (1930). Merovingi- ja viikingiaja nõelu on leitud kahjuks enamasti ühisest kompleksist esemetega, mis ei võimalda täpsemat dateerimist, mistõttu adekvaatse tüpologia väljatöötamine on olnud küllaltki keeruline. Siin käsitletava perioodi piires on teinud seda Aarne Michaël Tallgren (1925), hiljem aga Aita Kustin Saaremaa (1962b) ning Jüri Selirand Eesti mandriosa nõelte osas (1974). Kustin ja Selirand esitasid ehisenõelte tüpologia noorema rauaaja teist poolt käsitleva üldmonograafia sees, mistõttu varasemaid nõelatüüpe on kirjeldatud vaid viitamisi. Ilmselt pole õigustatud ka Eesti jagamine mandriosaks ja Saaremaaks, kuivõrd Lääne- ja Loode-Eesti kultuur seondub pigem Saaremaa kui ülejäänud Eestiga. Ka on materjali nii meil kui ka naabermaades vahepeal tublisti juurde tulnud

Metoodika

Ehtenõelte tüpologia täpsustamisel olen toetunud eelkõige morfoloogilistele muutustele ning nõelte leiukontekstile. Lisaks tavapärasele analüüsile olen oma uurimistöös esitanud kaks täiendavat, erilist tähelepanu nõudvat lähtekohta.

1. Morfoloogilises analüüsis on lisaks nõela pea kujule oluline ka nõela kael ning keti kinnitamiseks kasutatud aasa ehitus. Eri tüüpi, kuid üheaegselt kasutusel olnud nõelteil võib näha ühesuguse kujuga aasa.

2. Nagu olen näidanud juba oma varasemates artiklites (Mägi-Lõugas 1994; 1995a), võib esemete ornamendis välja tuua eraldi stiile või moode, mis olid iseloomulikud mingile kindlale perioodile. Kahtlemata võib sarnaselt ornamenditud rinnanõeltes näha viidet üheaegsusele. Vihjamisi võib dateeringule osutada ka mingi ajastu esemete kujundamise üldstiil. Nii näiteks on enamikule 10. sajandi lõpu ja 11. sajandi alguse esemeliikidest, olgu need siis relvad või ehted, iseloomulikud suuremõtmelisis, sujuvad nõgusad servad ning hõbeplateerimise kaunistamine.

Eesti merovingi- ja viikingiaja arheoloogiline materjal on vastavalt üldlevinud seisukohale leiukomplekside poolest napp, seda põhiliselt sel ajal valitsenud põletusmatuse kombe tõttu. Olukord muutus alles 10. sajandi teisel poolel ja 11. sajandi algul, mil hakkasid taas levima laibamatused (Mägi-Lõugas 1995b). Töö arhiivides on siiski näidanud, et põletusmatustes esinevaid kindlaid või oletatavaid leiukomplekse on seni käsitletud põhjendamatult vähe.

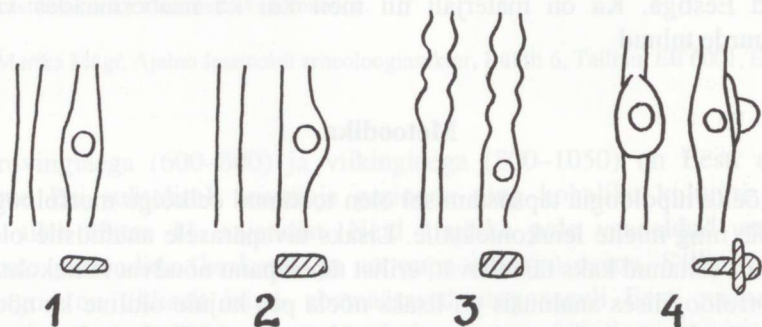
Tüüp 1: rõngaspeaga ehtenõelad

Praeguseks on Eestist teada 41 rõngaspeaga nõela, mida nende kuju ja materjal lubab küllaltki üksikasjalikult liigitada.

Variant 1.1: varased rõngaspeaga nõelad

1.1a. Raudnõelad

Kaheksa teadaolevat rauast rõngaspeaga nõela on kõik sarnase kujuga: pearõnga läbimõõt 4–5 cm, kael õhenev ja aasa kohalt laienev. Neid võib pidada hiliste rauast karjasekeppnõelte edasiarenduseks. Kuigi kujult lihtsad, võis rauast ehtenõeltel olla ripatsitest või naastudest garnituur (näiteks Kurna, AM 29:68, praegu deponeeritud Keila Muuseumi ilma ilunaastuta; Ariste 1938, tahv. III:6). Kahel juhul on nõela kaelal paksendid, mida võib ilmselt vaadelda kaela kettakujuliste laienditega kaunistamise eelkäijatena (joon. 1:3).

Joon. 1. Kaela ehitus varasema variandi rõngaspeanõeltel.

Fig. 1. Neck of ring-headed pins of the earlier variant.

1.1b. Laieneva või profileeritud kaelaga pronksnõelad (tahv. III: 1–2)

Rauast eksemplaridega sarnanevat vormi lihtsust võib kohata ka osa pronksist rõngaspeaga nõelte juures. Nõela kaelaosa on kas ühele või mõlemale poole laienev, mõnikord on kael kaunistatud mõigastega. Selliste nõelte pea läbimõõt on alati alla 5 cm, hõbemässingut esineb pearõnga ümber vaid kolmel juhul. Mässingu esinemine ei saa ilmselt olla nõela dateerimisel olulise tähtsusega, kuna seda esineb juba hilistel karjasekeppnõeltel. Samas kohtab Eesti hilisematel, n.-ö. kohalikku tüüpi rõngaspeanõeltel hõbemässingut selgelt sagedamini kui varasematel.

Viiel Eesti nõelal kaunistab avause kohta kaelal ümmargune iluplaadike (joon. 1:4; tahv. III:2). Taolisi nõelu, samuti nagu ka kaelal mõigastega kaunistatud eksemplare, võib ilmselt vaadelda kui ülejäänud selle variandi nõeltest mõnevõrra hilisemaid.

Variant 1.2: hilised rõngaspeaga nõelad

Hilisema variandi nõelu ühendav põhijoon on kaela enam-vähem kolmnurkne ristlõige. Hilisemad nõelad on ka keskmiselt suuremad, rohkem ornamenteeritud, sagedamini hõbedaga mässitud peaga ning mõnel juhul varustatud ripatsitest garnituuriga. Selle variandi nõelad on balti algupära kohalik edasiarendus. Erinedes küll balti nõeltest, võib nende juures täheldada tugevamat seost Soomega.

Kõik hilisema variandi rõngaspeaga nõelad on valmistatud pronksist. Kaela kuju järgi võib nad jagada kolme alavarianti.

1.2a. Lihtsa kolmnurkse kaelaga nõelad (joon. 2: 1–2; tahv. IV)

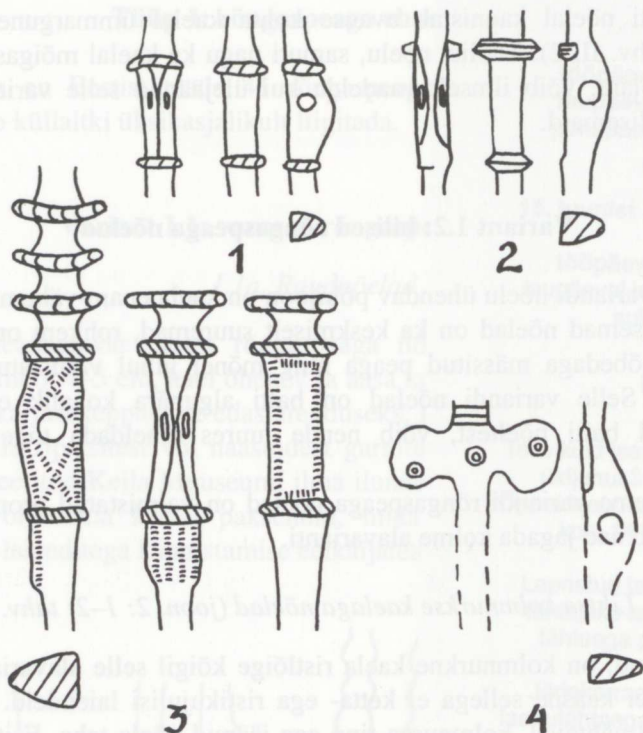
Nagu öeldud, on kolmnurkne kaela ristlõige kõigil selle alavariandi nõeltel. Osal nõeltel ei kaasne sellega ei ketta- ega ristküjulisi laiendeid. Kaela lame külge on olnud nähtaval, kolmnurga tipp aga jäänud nõela taha. Esitahk on alati rõhutatud sirgete mõigastega ülemises ja alumises servas.

Hõbemässingut esineb taolistel nõeltel vaid ühel juhul. Sarnase kaela ehituse põhjal võib oletada, et tegemist on kettakujuliste laienditega nõelte kaasaegsete, kuid tagasihoidlikumate eksemplaridega.

1.2b. Kettakujuliste laienditega nõelad (joon. 2: 3; tahv. III :5; V: 1–3)

Kettakujulised laiendid tekkisid Eesti rõngaspeaga nõeltele tõenäoliselt taas balti eeskujul, sealsete profileeritud peaga nõelte mõjutusel. Seda alavarianti võib pidada kõige tüüpilisemalt eestipäraseks rõngaspeaga nõelte hulgas. Enamikul juhtudel on nõeltel kaela peal kolm kettakujulist laiendit, mida omakorda ehib hõbetaadist mähis. Kõigil neil juhtudel on ka pea hõbetaadiga mässitud, nõelad on suured ja üldse silmatorkavalt luksuslikud. Kolmel juhul mähis nii pearõngal kui ka laienditel puudub, kuid nõela kuju vastab ülejäänutele.

Selliste nõelte küljes ripub sageli mitu omavahel ühendatud ripatsit, mida tavaliselt hoiab altpoolt nõela jala küljes kinni spetsiaalne aas. Tuntuim Eesti taoline nõel on leitud Püssist (tahv. V: 1). Ripatsid kinnituvad nõela külge sageli vastava telje abil, mis on torgatud läbi nõela kaelas oleva augu ning mille külge kinnitub aas. Püssi nõela puhul on ka aas kujundatud ripatsiks. Juhul, kui nõela küljes ripub kett, koosneb see suurematest rõngastest vaheldumisi laiast pronksribast või spiraalset väiksemate lülidega (tahv. III: 5; V: 2–3).

Joon. 2. Kaela ehitus hilisema variandi rõngaspeanõeltel.

Fig. 2. Neck of ring-headed pins of the later variant. 1–2 – variant 1.2a; 3 – variant 1.2b; 4 – variant 1.2c.

1.2c. Ristikujulise laiendiga nõelad (joon. 2: 4; tahv. X: 2–3)

Mõnel kolmnurkse kaela ristlõikega nõelal on kaela esiplaati tähistav ülemine mõigas üsna pikk. Püssi nõelal on sellest kujunenud väike põikharu, mis võib olla arengulises seoses osal nõeltel pearõnga all esineva ristikujulise laiendiga. Taolisi nõelu on Eestist leitud kolm: juhuleidudena Kuusalust ja Pajumaalt (AI 2827, AM 134:19) ning Kunilepa peitleiust (AI 2483:16). Neid on peetud ülejäänutest hilisemaks ning spetsiifiliselt eestipäraseks (Tallgren 1925, 81; Ariste 1938, 54, 57–58; Kivikoski 1973, 67 jt.).

Arutelu

Rõngakujulise peaga nõelte idee on jõudnud Eestisse balti hõimude alt. Eriti rohkesti leidub neid Semailias, samuti sellele kultuuriliselt lähedases Žemaitias. Balti rõngaspeaga nõelad on väikesed ja võrdlemise lihtsa kujuga, olles seega Eesti vastavatele nõeltele vaid prototüübiks. Mõned siit leitud väikesed rõngaspeanõelad kujutavadki enesest ilmselt otsest importi (näit.: Tornimäe, AI 4338:1117).

Rõngaspeaga nõelad dateeritakse Žemaitias 7.–8. sajandisse, suured eksemplarid 9. sajandisse (Volkaitė-Kulikauskienė 1970, 168).

Üsna levinud on rõngaspeaga nõelad olnud Soomes, kus neid peetakse eesti-pärasteks eheteks (Hackman 1938, 105–115; Lehtosalo-Hilander 1982, 109 jt.). Lihtsad rauast eksemplarid dateeritakse seal alati 7. sajandisse (Hackman 1938, 114; Ranta 1996, 42). Ka pronksnõelad pärinevad Soomes peamiselt merovingiajast, vahel ka viikingiaja algusest. Kõige paremini dateeritav rõngaspeaga nõel Soomes on leitud Eura Pappilanmäki kalmistult 7. sajandi teise poole rikkaliku varustusega sõjamehehauast koos rõngaspeaga mõõga ja muude hästi dateeritavate leidudega (Salmo 1941, 34–36). Nõela kaelal on ümarad mõikad; seega on tegemist variandiga, mis morfoloogiliselt peaks eelnema eestipärastele rõngakujuliste laienditega nõeltele.

Koguni seitse rõngaspea ja ristikujulise laiendiga nõela on saadud Soomest Uskela Lukkarinmäki kalmistult. Ella Kivikoski on need seal dateerinud 9. sajandi algusesse (1942, 16–17, pilt 2). Kolm samasugust nõela sealtsamast lähedalt Halikko Mustamäki kalmistult võib dateerida samasse aega (*op. cit.*, 22–29). Kaks sarnast nõela Liedo Haimionmäki kalmistult pärinevad selle hilismerovingiaegsest osast (Aroalho 1978, lisa 4).

Hackman on dateerinud Soomest leitud rõngaspeaga nõelad 7.–8. sajandisse, ristikujulise laiendiga eksemplarid aga viikingiaja algusesse (1938, 114). Omalt poolt märgiksin ka Lillmalmsbackeni põletusmatustega kalmistult leitud rõngaspeaga nõela, mis kuulub siinsesse alavarianti 1.2a ning mille pearõnga ristlõige on teravovaalne (KM 11284:17; Kivikoski 1973, joon. 447). Kuju järgi otsustades on tegemist hilisema rõngaspeaga nõelaga. Nõel on leitud koos noa, hoburaudsõle kaare, naaskli, spiraalsõrmuse ja savinõukildudega. Hoburaudsõle kaar on jäme ning kuuetahuline, olles seega dateeritav kõige tõenäolisemalt 9. sajandisse (Mägi-Lõugas 1994), mis peaks kehtima ka nõela kohta (andmed Soome Rahvusmuuseumi arheoloogiaosakonna arhiivist Helsingis).

Ristikujulise laiendiga nõelte pead pole kunagi hõbetaadiga mässitud, pea ristlõige on kas lame trapets või kolmnurk. Sagedane on pea põikviirutusega ornamentimine, mida peetakse mässingu imiteeringuks. Neile vormi eripäradele toetubki oletus, et nad on ülejäänud rõngaspeaga nõeltest hilisemad. Tallgren pidas taolisi nõelu üleminekuvormiks rõngaspeaga nõeltelt kaksikristpeaga nõeltele (1925, 81). Arvestades nimetatud kahele nõelatüübile antud suuresti erinevaid dateeringuid, ei nõustunud Ariste selle seisukohaga. Ühe põhjendusena märkis ta, et lahtiste harudega kaksikristpeaga nõelte ristikujuline laiend on kanditud, otstest kolmnurkse kujuga, rõngaspeaga nõelte laiend aga alati ümmarguste või ovaalsete otstega (1938, 57 jj.). Viimane väide pole aga õige, kuna Soomes esineb ka veidi kanditud ristiharudega rõngaspeaga nõelu (näit. Hackman 1938, joon. 35), samuti on osade kaksikristpeaga nõelte alumine haru ümarotsaline (näit. tahv. X: 6).

Kivikoski andmetel oli Soomest 1973. aastaks leitud 12 ristikujulise laiendiga rõngaspeanõela (1973, 67), Eestist on aga taolisi teada vaid kolm. Need on leitud

rannikupiirkondadest ning Kunilepa leiust, mis sisaldab muidki selgelt soomepäraseid esemeid (näiteks lameda kaarega varased hoburaudsõled). Et Soome merovingi- ja varaviikingiaegses leiumaterjalis on märgata otsekontakte Baltikumi lõunapoolsema osaga, on täheldanud mitmed sealsed uurijad (Kivikoski 1941; Edgren 1973 jt.). Ristikujulise laiendiga nõelte puhul on seega tegemist soome-, mitte eestipärase nõelatüübiga ning üksikuid siit leitud eksemplare võib suure tõenäosusega pidada Soome impordiks. Ka Lätist on kirjanduse andmetel leitud vähemalt kaks taolist eksemplari (Šnore 1930, tahv. IX: 15, 22).

Miks siis ikkagi tekkis rõngaspea alla ristikujuline laiend? Vaadeldes leiumaterjali tervikuna, torkab silma, et aasta 800 paiku olid läänemeresoomlaste juures mõningal määral kasutusel ka baltipäraseid lamedate ümmarguste otstega ristpeanõelad – ehtetüüp, mis siinse leiumaterjali hulka ilmus õigupoolest juba paarsada aastat varem. Vahel oli nendel nõelteil vaid kolm ristiharu. Eesti seni ainuke selline nõel on saadud juhuleiuna Raigastverest (tahv. X: 1). Tuleb märkida, et ka taolisi nõelu on leitud rohkem Soomest kui Eestist (Edgren 1973; Ranta 1996, 43–44). Võib-olla tuleks soomepäraseid rõngaspea ja ristikujulise laiendiga nõeltes näha rist- ja rõngaspeaga nõelte koosmõjul tekkinud ehtetüüpi? Kahe idee segunemine on selgelt näha ühe Liedo Sauvala nõela puhul (Hackman 1938, joon. 35), milles ristikujulise laiendiga rõngaspeanõela pearõnga sees on väike ristpea. Seega võib oletada selle omapärase ehteliigi seost hoopis baltipärase ristpeanõeltega ning nende sarnasust varaste kaksikristpeaga nõeltega seletada ühiste eelkäijatega.

Rõngaspeaga nõelte varasema variandi eksemplare pole Eestis leitud kindlastest leiukompleksidest, küll aga kalmetest, kus esineb teisigi merovingiaegseid leide. Vast kõige paremini dateeritud on neist Lehmja-Loo kalme, millesse Vello Lõugase arvates (1973) on maetud peamiselt 7. sajandil. Ka enamik hilisemaid rõngaspeanõelu on juhuleiud ega oma seetõttu kindlat leiukonteksti.

Suletud leidudena on käsitletud tavaliselt kaht taoliste nõelte leiukohta – Kunilepa ja Keila peitleide. Neist esimene, mille Tallgren on dateerinud aasta 800 paiku (1925, 10 jj.), ei kujuta enesest ilmselt suletud leiukogumit, nagu selgus inspeksioonist leiukohale ning vestlusest taluomaniku järeltulijatega, vaid on kokku pandud pikema aja jooksul leitud esemetest. Keila leid sisaldab lisaks alavariandi 1.2a nõelale kaht jämenevate otstega kaelavõru, rinnaketti koos keekandja ja vahelülidega, kolme spiraalsõrmust (neist kaks laia keskkeermega) ning spiraalkäevõru (tahv. IV). Ilmselt on osa leiust puudu, kuna näiteks puudub rinnakee teine kinnitus (nõel?). Tallgren on dateerinud leiu 8. sajandisse (1925, 81, tahv. IV), võimalik, et seoses Kunilepa leiu dateeringuga. Arvestades eeskätt sarnaste kaelavõrude, sõrmuste ja kee vahelülide esinemist ka hilisemates leiukompleksides, julgeksin omalt poolt pakkuda leiu dateeringuks pigem 9. sajandi. Nagu näitasid Soome võrdlused, pole taoline dateering välistatud ka Kunilepa leius sisalduvate rõngaspeanõelte puhul.

Ülejäänud leiukohtadest võib Asva kindlustatud asula kohal hiljem paiknenud asula dateerida 8.–9. sajandisse (Lõugas & Mägi-Lõugas 1994, 32). Lehmja-Loo

kalme kuulub ilmselt vaid 7. sajandisse (Lõugas 1973, 129), Presti kalme vastav osa 7.– 8. sajandisse.

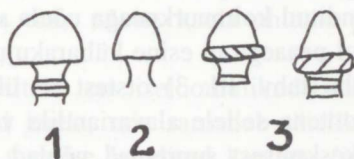
Ariste on dateerinud Eesti rõngaspeaga nõelad 7. sajandist kuni noorema rauaaja alguseni (1938, 62). Ta leiab, et kuna Eesti leiukomplekside puhul tuleks arvestada hilinemisega, peaks Kunilepa leid pärinema 10. sajandi algusest ning sealsed rõngaspeaga nõelad muidugi koos sellega (*op. cit.*, 60). Viitega temale dateerivad ka Schmiedehelm ja Selirand need millegipärast kuni 10.– 11. sajandini (Schmiedehelm 1939, 136; Selirand 1974, 144).

Arvestades olemasolevaid leiusuhteid ning naabermaade, eeskätt Soome võrdlusi, dateeriks rõngaspeaga nõelte varasema variandi Eestis üksnes 7. sajandiga. Alates 8. sajandist asendusid taolised nõelad uute, juba kohalikku eripära nõeltega. Tundub usutavana, et kõik hilisema variandi nõelad olid vähemalt osaliselt kasutusel üheaegselt. Ristikujulise laiendiga nõelu ning lihtsa kolmnurkse kaelaga nõelu kasutati veel ka viikingiaja alguses, s.o. 9. sajandil, hiljem aga nende kandmise traditsioon häabus.

Tüüp 2: kolmnurkpeaga ehtenõelad

Väikesi kolmnurkse pea ja selle ažuurse keskosaga nõelu esineb juba tarandkalmetes, kus need on dateeritavad rooma rauaaja teise poolde ning seletatavad otsese mõjuga balti aladelt. Veidi hiljem levisid ka ilma otsanuppudeta kolmnurkse lameda peaga nõelad, mis balti eeskujude põhjal võib dateerida 5.–6. sajandisse (Schmiedehelm 1930, 5–6; Tautavičienė 1981).

Käesolevas artiklis käsitletakse vaid otsanuppudega kolmnurkpäiseid nõelu, mis ilmusid Eesti arheoloogilisse materjali hiljemalt 7. sajandil. Tallgren on otsanuppudega kolmnurkpeanõelu püüdnud liigitada nuppude kuju järgi – tema arvates on varasematel seenekujulised, hilisematel aga koonusekujulised otsanupud (Tallgren 1925, 80). Siinkirjutaja ei pea taolist jaotust põhjendatuks. Seene- ja koonusekujulistel nuppudel on raske vahetki teha, võimatu oleks tuua välja mingit ajalist erinevust. Kolmnurkpeaga nõelte otsanupud on küll võimalik jagada seenekujulisteks (lugedes sinna alla ka koonusjamaid eksemplareid) ja kübarakujulisteks (joon. 3), kuid ka sellise jaotuse puhul näivad mõlemad variandid olevat olnud vähemalt osaliselt samaaegselt kasutusel. Kuna rahvesterännuaegsed kolmnurkpeaga nõelad on väikesed, kulges areng ilmselt üldjoontes väiksemalt suuremale.

Joon. 3. Kolmnurkpeaga nõelte otsanuppude variandid. 1 – seenekujulised; 2 – koonusekujulised; 3 – kübarakujulised.

Fig. 3. End knobs of triangular-headed pins. 1 mushroom-shaped, 2 conic-shaped, 3 hat-shaped.

Variant 2.1: ornamentimata või lihtsa ornamendiga nõelad

Sellesse varianti olen liigitanud 41 Eesti kolmnurkpeaga nõela. Mingit selgepiirilist tüpoloogiat võimaldavat tunnust nende väliskujus leida ei õnnestunud. Olen seepärast vaadelnud üheaegselt mitut karakteristikut (otsanuppude kuju, kaela kuju, pea keskosa ehitus), mille omavahelistes seostes õnnestus tuua välja mõned seaduspärad. Kuna visuaalselt on kõige silmatorkavam ilmselt nõela pea keskosa kujundus, käsitlen ornamentimata nõelu siinkohal selle jaotuse alusel.

2.1a. Sileda peaga nõelad (tahv. VI: 1, 3)

Sileda kolmnurkse peaga nõelad on nuppotsaliste kolmnurkpeaga nõelte seas ilmselt ühed varasemad, meenutades veel rahvasterännuaegseid ilma otsanuppudeta nõelu. Väiksemad ja õhemad eksemplariid kuuluvadki tõenäoliselt 5.–6. sajandisse. Merovingiaegseid on Eesti leidudest ilmselt viisteist. Välja arvatud kaks eksemplari, on need kõik koonuse- või seenekujuliste otstega väiksemad nõelad. Üks Saaremaalt teadmata leiukohast pärinev nõel (AI K 84:8) on oma kettakujuliste otsalaiendite järgi otsustades kindlasti imporditud balti aladelt.

2.1b. Ornamentimata kolmnurkse süvendiga nõelad

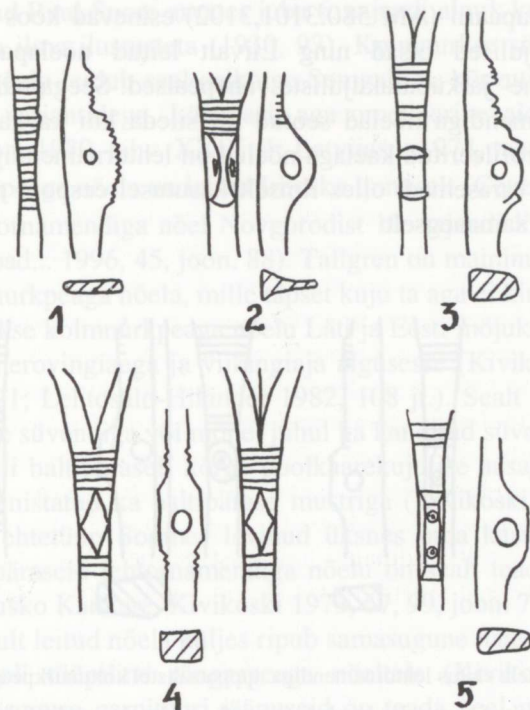
Eelnevatega sarnanevad kolmnurkpeaga nõelad, millel pea keskel on kolmnurkne, vahel üksnes pea keskel asuva nupukesega kaunistatud ornamentimata süvend. Eestist on taolisi teada üheksa, enamikus keskmise suurusega või suuremad eksemplariid. Pooltel neist on kübarakujulised otsanupud. Mõne nõela puhul (näiteks Põide, SM 1460:401; Lõugas & Mägi-Lõugas 1994, tahv. VI: 2) on süvend olnud hõbetatud.

2.1c. Kotsentriliste kolmnurkadega ornamenditud nõelad

Taolisi nõelu on Eestist teada vaid neli. Neist Viltina kalmest leitud nõela (tahv. IX: 1) pead ehivad lisaks kotsentrilistele kolmnurkadele kaks looma- (hobuse-?)kujukest. Võib arvata, et tegemist on impordiga kas Sengalliast või Kuramaalt.

2. 1d. Kanditud kolmnurkse süvendiga nõelad (tahv. III: 3–4; VI: 2)

Eestist on teada 16 kanditud kolmnurkpeaga nõela või selle katket. On üllatav, et taoliste nõelte puhul peaaegu ei esine kübarakujulisi otsanuppe; vaid ühe Presti kalmest leitud nõela (tahv. III: 3) otstest on üks kübara-, teine seenekujuline. Iseloomulike joontena sellele alavariandile võib ka märkida, et kõik need on keskmised või keskmisest suuremad nõelad ning ka nende kael on paljudel juhtudel kanditud (joon. 4: 4).

Joon. 4. Kaela ehitus variandi 2.1 kolmnurkpeaga nõeltel.

Fig. 4. Neck of triangular-headed pins of variant 2.1.

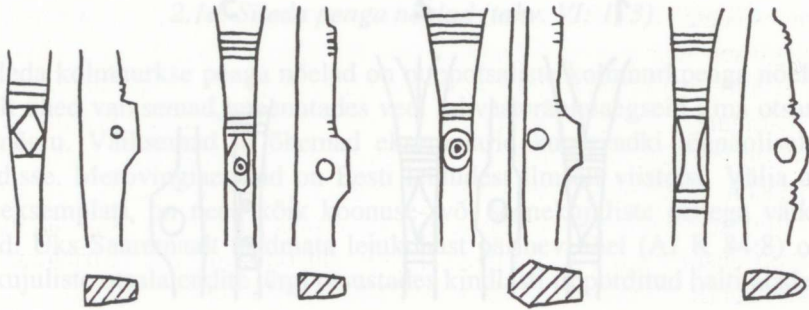
Variant 2.2: lehekujulise ornamendiga nõelad (tahv. V: 4–5; VII; VIII: 1–3)

Lehtornamendiga nõelte kuju vastab täielikult kolmnurkpea ja kolmnurkse süvendiga nõelte omale, välja arvatud pea keskosa. Kolmnurkne süvend on lameda põhjaga ning seda ehib kolmest omavahel ühendatud lehekujulisest elemendist ornament. Pea keskel on endiselt ümmargune nupp.

Olen siinkohal käsitlenud 46 Eestist leitud lehtornamendiga nõela või selle katket. Paljud neist on tugevasti sulanud pronksitükikesed, milles nõela äratundmine võib osutuda küllaltki raskeks. Kõigi teadaolevate nõelte pea ehitus on küllaltki sarnane ega võimalda nende täpsemat liigitamist, kuid mõningaid seaduspärasid võib välja tuua nõelte kaela ehituse põhjal, juhul kui see on säilinud.

Lehtornamendiga nõeltele on iseloomulikud kübarakujulised otsanupud. 11 juhul esineb kanditud kaela, mis sarnaneb täielikult kanditud kolmnurkse süvendiga nõelte puhul tavalise kanditud kaelaga (joon. 5). Samas puudusid viimastel kübarakujulised otsad peaaegu täielikult, olles aga esindatud sileda kolmnurkse süvendiga nõelte juures. Vaid ühel Maidla kalmest saadud leht-

ornamendiga nõelapaaril (AM 580:3101,3102) esinevad koos kanditud kaelaga veel ka seenekujulised otsad ning Liivalt leitud nõelapaari (SM 93:1,2) otsanupud on seene- ja kübarakujuliste vahepealsed. Seega näib, et morfoloogiliselt on lehtornamendiga nõelad seotud nii sileda kui ka kanditud süvendiga peaga nõeltega. Profileeritud kaelaga nõelad on lehtornamendiga eksemplaridest kahtlemata kõige varasemad, olles ilmselt kasutusel eespool mainitud nõeltega vähemalt osaliselt samaaegselt.

Joon. 5. Kaela ehitus lehtornamendiga nuppotsalistel kolmnurkpeaga nõeltel.

Fig. 5. Neck of triangular-headed pins with end knobs and leaf decoration.

Trapetsi- või poolkaarekujulise aasaga lehtornamendiga nõeltel on kõigil kübarakujulised otsad. Paljudel taolistel nõeltel on ornamenditud ka tagakülj, alati ühe või mitme silmakesega (tahv. V: 5). Kanditud kaelaga eksemplaridest oli tagakülj ornamenditud vaid eespool mainitud Maidla kalmest saadud nõelapaaril; variandi 2.1. nõeltel pole tagakülge kunagi kaunistatud. Nõela tagakülje, mis ju nähtaval ei olnud, ornamentimisel on ilmselt rituaalne tähendus, mis on arvatavasti seotud mingil teatul perioodil valitsenud arusaamadega.

Ornamendi kohta võib veel märkida, et osal trapetsi- või poolkaarekujulise aasaga nõeltel on pea raamitud pärilinöörijoonega, mis käevõrude ja hoburaud-sõlgede põhjal otsustades on iseloomulik eeskätt 10. sajandile (Mägi-Lõugas 1994, 474–476; 1995a, 40–53).

Arutelu

Lisaks Eestile olid kolmnurkpeaga nõelad levinud peamiselt Leedus ja Lätis. Seenekujuliste otsanuppudega kolmnurkpeaga nõelad on Leedus dateeritud 7.–9. sajandisse (Tautavičienė 1981, 169). Tuleb siiski märkida, et põhiosa sealsest nõeltest on kaunistatud Eesti omadest erinevalt. Seega on lõuna poolt pärit siiski vaid idee, nõelad ise aga kohalik toodang. Lätis ilmusid kolmnurkpeaga

nõeltele otsanupud Raul Šnore arvates juba 6. sajandi algul, kusjuures algselt oli nõelapea keskosa ilma ilustusteta (1930, 93). Kolmnurkse süvendiga väikesed kolmnurkpeaga nõelu leidub seal eelkõige Sengallias, kõrvuti mõnevõrra erinevalt kaunistatud variantidega. Lähedasi, aga ometi erinevaid nõelu esineb ka liivlaste alal (Šnore 1930, tahv. XXIX: 1; Latvijās... 1974, tahv. 40, 41: 3). Kaks väikest kolmnurkpeaga nõela on leitud Irboska linnuselt (Седов 1985, 123, joon. 1: 7–8), üks lehtornamendiga nõel Novgorodist 10. sajandi lõpu kihist (Седова 1981, 73; The Road... 1996, 45, joon. 88). Tallgren on maininud viitteist Memeli alalt leitud kolmnurkpeaga nõela, mille täpset kuju ta aga ei kirjelda (1925, 80).

Soomes peetakse kolmnurkpeaga nõelu Läti ja Eesti mõjuks ning dateeritakse need peamiselt merovingiaega ja viikingiaja algusesse (Kivikoski 1973, 67–68, 99, joon. 448, 721; Lehtosalo-Hilander 1982, 108 jt.). Seal on leitud eelkõige sileda kolmnurkse süvendiga või mõnel juhul ka kanditud süvendiga nõelu, mille kaelaosa on sageli baltipäraselt kõrge poolkaarekujulise aasaga. Raisio Kaanaa nõela pea on kaunistatud ka baltipärase mustriga (Kivikoski 1973, joon. 721). Seega oligi see ehtetüüp Soomes levinud üksnes oma kasutusaja algupoolel. Tüüpiliselt eestipäraseid lehtornamendiga nõelu on sealt teada kirjanduse andmeil vaid üks (Rusko Kankare, Kivikoski 1973, 67, 99, joon. 721).

Kiika kalmistult leitud nõela küljes ripub samasugune naastudest ja ripatsitest garnituur nagu oli tüüpiline rõngaspeaga nõeltele (Kivikoski 1973, 67–68, joon. 448). Samasuguse garnituuri jäänuseid on teada veel mõne Soome nõela juures. Ka Eestist Pajumaalt on leitud üks katkimurtud varre ja kahe naastuga nõel (tahv. III: 4). Kaarina Ristimäki nõela (KM 6746:59) kaela ehib avause kohal ümmargune iluplaat nagu neid Eestis esines rõngaspeaga nõeltel. Eesti-poolse vastena võib siinkohal mainida Maidla kalmest leitud nõelakatket (tahv. VIII: 2), mille kaela ehtiv iluplaat on rombjas. Kuna Maidla kalmest 9. sajandi leide pole teada, peaks ka see nõel pärinema kõige varem 10. sajandist.

Lehtornamendiga kolmnurkpeaga nõelad olid levinud Sengallias ja Kura maal. Väljaspool Eestit ja Lätit on neid saadud vaid üksikuid, sealjuures Leedust kirjanduse andmeil mitte ühtegi. Mõni eksemplar on leitud Ojamaalt (Nerman 1929, joon. 173–174, 177; Thunmark-Nylén 1983, joon. 10; Jansson 1995, 88–89, joon. 8). Ühed huvipakkuvad on kaks Skåne Baldringe aardesse kuuluvat katket. Tegemist on 10. sajandisse dateeritud hõbeaardega, millesse võõrapärased lehtornamendiga nõelte katked kuuluvad ilmselt vaid oma materjali tõttu (Strömberg 1961, 165, tahv. 73: 9; Hårdh 1976, tahv. 20: 10, 11). Lundist on leitud veel kolmaski taoline nõel, see on aga pronksist (Strömberg 1961, tahv. 73: 8). Üks lehtornamendiga pronksnõel on teada Trelleborgi viikingiaegsest linnusest Taanis (Michael Andersen – autorile). Siitpoolt Läänemerd pole seni ühtegi hõbeeksemplari teada, kõik lehtornamendiga nõelad on olnud valmistatud pronksist. Taoline leid Lõuna-Rootsi aardes osutab, et siinmail oli 10. sajandil kasutusel siiski ka pronksehetega sarnanevaid hõbeehteid, kuigi neid tänapäevani säilinud ei ole. Viikingiaegsed aarded koosnevad enamasti vaid müntidest. Võib-

olla valati ehted moe muutudes ümber, samas kui muinasaja lõpu hõbeehted muutunud oludes samasugustena säilitati?

Eesti kolmnurkpeaga nõelte leiukontekstid pakuvad nende dateerimiseks mitmeid võimalusi. Arvatav suletud kompleks on Inju peitleid (AI 2794:23–30), millesse kuulus kolm pisut erinevas suuruses ornamentimata kolmnurkpeaga nõela, mansettkäevõru ning kolm õhukesest plekist laienevate õõneskumerate otstega käevõru. Viimased on analoogsete leidude põhjal Soomes dateeritud 7.–8. sajandisse, võib-olla ka 6. sajandi lõppu (Lõugas 1973, 128, joon. 7: 1–5).

Ornamentimata nõelu on leitud mitmest kalmest. Presti kalmest kaasleidudena saadud rõngaspeaga ehtenõel ning merovingiaegne mõõgapideme nupp lubavad dateerida osa sellest kalmest samuti 7.–8. sajandisse. Verevi kalmest saadud nõel (AI 2817:333) pärineb järelmatusest, millesse koos nõelaga on kaasa pandud ebamäärast tüüpi käevõru ning kuljus.

Seitse ornamentimata nõela on leitud linnusekaevamistelt. Neist Rõuge linnamäelt saadud eksemplar on dateeritud 7.–8. sajandisse (Аун 1992, 65), Otepää linnamäe varasemad kihid aga 6.–9. sajandisse (Шмидехельм 1959, 63). Hästi on läbi töötatud Iru linnamäelt saadud materjal, mis sisaldab tervelt kaht väikest kolmnurkpeaga nõela, neist üht täiesti sileda peaga. Nõelad on dateeritud (6?)7.–8. sajandisse (Lang 1996, 96–97, 102, tahv. XXVII: 4–5). 8.–9. sajandisse jääb ka Põide maalinna varasem kasutusperiood (Lõugas & Mägi-Lõugas 1994, 32–33).

Lehtornamendiga nõelte leiukohtadest pakub kõige otsesemaid pidepunkte dateerimiseks Haimre põletusmatus (tahv. VII). Olen viidanud sellele matusele juba oma varasemates artiklites, dateerides selle vahemikku 10. sajandist kuni 11. sajandi alguseni (Mägi-Lõugas 1995a, 286–287) või kõige tõenäolisemalt 10. sajandi teise poolde (Mägi-Lõugas 1994, 475). Olen kahelnud leiu kokkukuuluvuses, kuna sama peanumbri all on ka kantotstega ning pealt põiki soonitud kaarega hoburaudsõlg, mis peaks olema ülejäänud esemetest hoopis hilisem. Dateeringut on ähmastanud ka komplektis leiduvatele esemetele Eesti arheoloogiakirjanduses seni antud dateeringud.

Haimre leid saadi koolimaja aias õunapuule augu kaevamisel 1937. aastal. Esemed olevat paiknenud kõik koos. Nimetatud leiu kirjelduse leidsin ka Richard Indreko 1937. aasta aruandest, kus ta mainib seda lisaks koolimaja õues tema enda tehtud arheoloogilistele kaevamistele. Indreko aruandest selgub, et õunapuuau gust leiti üksnes esemed AI 3614:1–27, ülejäänud asjad, kaasa arvatud ülalmainitud hiline hoburaudsõlg, on pandud sama peanumbri alla põhjendamatult (Indreko 1937). Haimre leiu komplekssuses pole seega põhjust kahelda. Tüüpiliselt viikingiaja matusele on panused selles enne tuleriidale asetamist tahtlikult rikutud. Kõik esemed on iseloomulikud 10. sajandile ning sama võib väita ka lehtornamendiga kolmnurkpeanõela kohta. Sellistele nõeltele varem pakutud dateering oligi peamine põhjus, miks olen kogu leiukomplekti dateerinud oma varasemates kirjutistes ettevaatlikult kuni 11. sajandi alguseni (Mägi-Lõugas 1995a, 286–287). Arvestades kõiki sellesse kuuluvaid esemeid, on

11. sajand ning ilmselt isegi 10. sajandi lõpp Haimre matuse dateeringuks liialt hiline.

10. sajandisse näivad kuuluvat ka ülejäänud kaasleidudega nõelad. Kaks neist on leitud Rahu kalmest (AI 4239: 22, 44). Neist esimene saadi koos rinnakee osade ning hoburaudsõle mooninuppotsaga, teine koos rinnakee osade, noa, ümmarguse kaare ristlõike ja kitsakannalise nõelaga hoburaudsõle katkete, noatupe, sõrmuse ja arvatavalt 10. sajandi keekandjaga (Kustin 1969). Maidla kalmes, kus leiukompleksid on enamasti omavahel segatud, kuid kalme osadesse on maetud eri aegadel, saadi kõik 16 sealset lehtornamendiga nõela sellistest piirkondadest, kus leidus teisigi 10. sajandi leide (Pauts 1995). Kaks nõela (AM 580: 2689, 2690) leiti koos rinnakee osade, VII tüüpi käevõru, valjanaastude (?) ning saaremaa tüüpi käevõru katketega. Nõel nr. 2978 saadi koos saaremaa tüüpi käevõru katke, rinnakee osade ning spiraalsõrmusega, nr. 2383 koos saaremaa tüüpi poolovaalse keekandja ning kee katketega, nr. 3115 koos lehtornamendiga saaremaa tüüpi nõelaga (vt. allpool) (andmed Maidla kalme leiunimekirjade, leiuplaanide ning Mati Mandeli tähelepanekute põhjal).

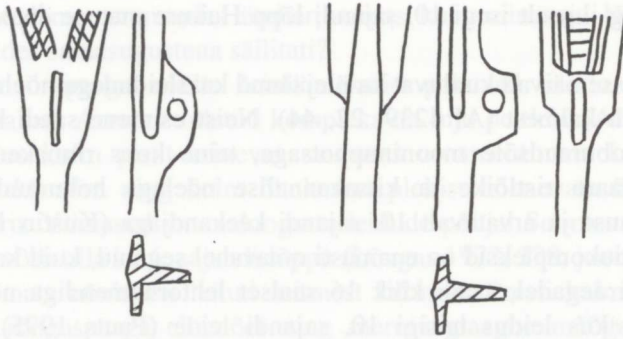
Üldiselt kündmisega segatud Linnamäe kalmest on leitud üks ornamentimata ning viis lehtornamendiga nõela. Neist võib märkida kaht koos leitud nõela (AM 491:584a, b), mis saadi koos III tüüpi õhema variandi käevõru, pronksnaastude ja rinnakee katketega (Mandel 1982). Need esemed pärinevad arvatavasti ühest naisematusest, mille võib dateerida 10. sajandi teise poolde (Mägi-Lõugas 1995a, 296, joon. 30).

Lehtornamendiga nõelad on Kustin dateerinud 10/11.–12. sajandisse (1962b, 405), millega nõustub ka Selirand (1974, 145).

Toetudes eespool esitatud tähelepanekutele ning paralleelidele Eesti naabermaadega, võib ornamentimata kolmnurkpeaga nõelad dateerida Eestis rahvastearnuajast kuni 9. sajandini, kusjuures põhiosa neist oli kasutusel ilmselt 8. sajandil. Kuna pole kahtlust, et tegemist on lehtornamendiga nõelte otseste eelkäijate ning osalt ka kaasaegsetega, peaksid ka viimased olema ilmunud 9. sajandil või hiljemalt selle lõpul. Lehtornamendiga nõelte põhiline kasutusaeg oli 10. sajand, mille lõpus tõrjuti need kõrvale uute, nn. saaremaa tüüpi ehtenõelte poolt. Kindlalt 11. sajandisse dateeritavates leiukompleksides lehtornamendiga nuppotsalisi nõelu enam ei esine.

Variant 2.3: saaremaa tüüpi kolmnurkpeaga nõelad

Ülejäänud kolmnurkpeaga nõeltest mitmeti erineva variandi moodustavad lamedad, enam-vähem südamekujuliste lamedate otstega kolmnurkpeaga nõelad. Enamasti on kummalgi otsalaiendil kaks kõrgemat nuppu, kolm nuppu aga märgivad pea keskk kohta. Pea ülaosas on üks oks (harvem kolm), mis lõpetab nõela tagaküljel oleva pikliku paksendi. Ülejäänud kolmnurkpeaga nõeltest eristab neid nõelu ka kaelal olev kõrge aas (joon. 6).

Joon. 6. Kaela ehitus saaremaa tüüpi nõeltel.

Fig. 6. Neck of triangular-headed pins of Saaremaa type.

Praeguseks on teada 63 selle variandi ehtenõela, millest koguni 49 on leitud Saaremaalt. Eriti rohkesti pärineb nende tugevasti põlenud katkeid Saaremaa suurtest põletusmatustega kalmetest. Seetõttu nimetatakse lamedaid kolmnurkpeaga nõelu Eestis lihtsuse mõttes ka saaremaa tüüpi nõelteks, kuigi nende sünnikodu on paiknenud hoopis Kuramaal.

Nagu näitavad saaremaa tüüpi nõelte erinevused üksikasjades, olid need kasutusel ilmselt piisavalt kaua, et nende kuju jõudis mõnevõrra muutuda. Teiste ehtetüüpide samalaadsetele arenguliinidele tuginedes võib arvata, et hilisemad saaremaa tüüpi nõelad olid õhemad ja stiliseerituma mustriga kui varasemad. Variandi pikaajalisusele viitab ka teadaolevate leidude arv, mis on umbes kolmandiku võrra suurem kui teistel merovingi- ja viikingiaegsetel nõeltel, samuti see, et väga paljudel juhtudel on taoliste nõelte murdunud peaosa kinnitatud raudvarre külge.

Saaremaa tüüpi nõelte pea kolmnurkne süvend on kaunistatud kõige sagedamini korvplettmustriga. Saaremaalt on siiski leitud ka teistsuguse mustriga, kuigi enam-vähem sama kujuga nõelu, mida tuleb ilmselt vaadelda kui rohkem rahvusvahelisi vorme; kõigile neile võib leida vasteid Lätist. Saaremaa tüüpi nõelad võibki jaotada alavariantidesse vastavalt nende ornamentidele.

2.3a. Lehtmustriga nõelad (tahv. VI: 4; VIII: 6–7)

Eestist on teada kuus nõela, mille pea kuju vastab täielikult ülejäänud saaremaa tüüpi ehtenõelte omale, kuid mille pead kaunistab rohkem või vähem stiliseeritud lehtmuster. Eelmise variandi lehtornamendiga nõelte mustriga sarnaneb täielikult Läänemaalt Uugla kalmest leitud nõela (tahv. VIII: 6) kaunistus, küllaltki sarnane on ka ühe Maidla ning ühe Paunküla nõela muster (vastavalt AM 580:3160 ja AM 73:1; tahv. VIII: 7). Ülejäänud selle alavariandi nõelte ornament on tugevasti stiliseeritud, kuid lehtmuster on selles siiski äratuntav.

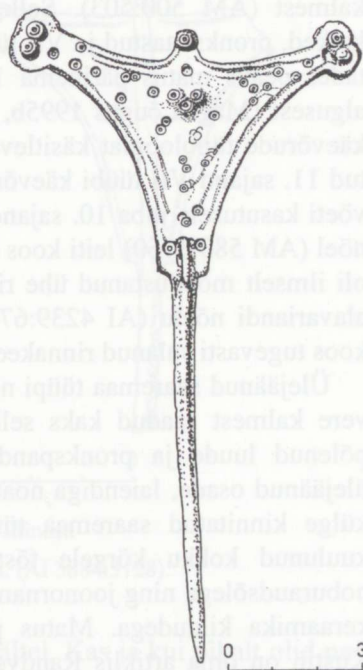
2.3b. Korvplettmustriga nõelad (joon. 8; tahv. VIII: 5; IX: 2)

Kõige enam saaremaa tüüpi nõelu on ornamenditud korvplettmustriga. See on pika aja jooksul kasutusel olnud ornament, mis aga erinevalt meie naabermaadest viikingiajal Eestis kuigi populaarne polnud. Peale nimetatud nõelte esineb seda veel osal saaremaa tüüpi käevõrudel, naiste noatuppedel ning teadaolevalt ühel mõõgakäepidemel, samuti keraamikas. Kindlamat dateerimist see muustriliik ei võimalda, kuna, nagu öeldud, oli see eriti Lätis ja Leedus väga levinud kogu viikingiaja ning sellele järgneva perioodi vältel.

On iseloomulik, et peaaegu kõigil selle alavariandi nõeltel on vaid üks peaoks. Kuuel juhul on kas silmakeste või täkitud joontest ristidega ornamenditud ka nõelte tagakülge. Sama nähtus esines ka nuppotsaliste lehtornamendiga nõelte juures ning seetõttu võib arvata, et käsitletava alavariandi nõelad olid kasutusel viimastega osaliselt samaaegselt. Võib märkida, et ornamenditud tagaküljega nõelad on reeglina massiivsemad ning viimistletuma ornamendiga, s.t. arvatavalt varasemad.

2.3c. Muul viisil ornamenditud nõelad (joon. 7; tahv. VI: 5; VIII: 4; IX: 4–5)

Ülejäänud saaremaa tüüpi nõelte ornament on varieeruv. Tavaliselt on tegemist kahest paralleelsest joonest mustriga, mille vahe on täkitud. Ka taoliste nõelte puhul esineb massiivsemaid ja viimistletumaid ning õhemaid ja stiliseeritumaid eksemplare. Kaht kringlikujuliste laienditega nõela (tahv. IX: 4) võib täie kindlusega pidada impordiks balti aladelt, eriti Sengalliast, kus need olid laialt levinud. Ebatavalisena tuleb mainida veel Kalmu nõela (joon. 7), mille pea kogu kaunistus koosnebki üksnes väikestest silmakestest. Tegemist on ilmselt ühe varasema sellist kuju nõelaga.

→
Joon. 7. Saaremaa tüüpi nõel Kalmust.

Fig. 7. Pin of Saaremaa type from Kalmu. (AI 3822:194).

Arutelu

Saaremaa tüübiga sarnanevaid lameda kolmnurkse peaga nõelu leidub rohkesti Lätis, eriti Kuramaal ja Sengallias, samuti Väina liivlaste alal (Šnore

1930, tahv. XV; LA 1974, tahv. 48: 1; 50: 14–15; 52: 5; Tõnisson 1974, tahv. XXXVI: 2), kust võib otsida ka nende algkodu. Lätis dateeritakse taolised nõelad 10.–12. sajandisse (Latvijas ... 1974, 201–202). Enamasti on sealsed nõelad siiski üksikasjades Eesti omadest erinevad. Iseäranis plettmuster näib olevat olnud just Saaremaal kõige enam levinud, kuigi üksikuid sellise kaunistusega nõelu on teada ka Lätist.

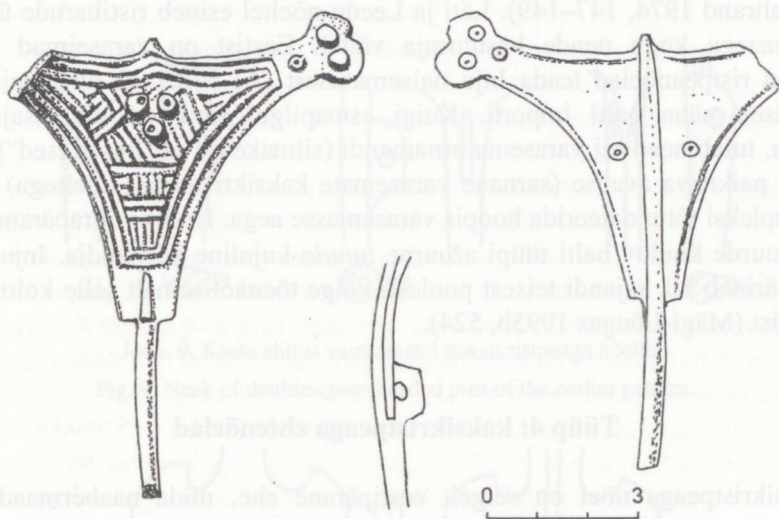
Mujalt Eesti naabermaadest ongi leitud vaid üksikuid lameda kolmnurkpeaga nõelu. Soomest on saadud kirjanduse andmetel üks eksemplar, seegi baltipäraste kringlikujuliste laienditega ning dateeritav varaviikingiaega (Kivikoski 1973, 99, juun. 720). Mõni samalaadne eksemplar on teada Ojamaalt (Nerman 1929, juun. 175–178; Jansson 1995, 88–89), Garda kirikaiast on leitud kaks lameda pea ja südamekujuliste otsalaienditega, kuid lehtmustriga ehtenõela. Need kuuluvad kokku mooninuppotstega hoburaudsõle ning kahepoolse luukammiga ning on dateeritud 11. sajandisse (Thunmark-Nylén 1995, 185, juun. 13). Üks ilmselt saaremaa tüüpi nõela katke on saadud juhuleiuna Taanist Roskildest (Michael Andersen – autorile).

Ka Eesti põletusmatustega kalmetest võib leida saaremaa tüüpi ehtenõelu sisaldavaid komplekse. Taolistest lehtornamendiga nõeltest on üks leitud Uugla kalmest (AM 500:503). Sellega on ilmselt kuulunud kokku nuga, rinnakee katked, pronksnaastud ja VII tüübi käevõru (Mandel 1980). Viimase järgi otsustades peaks matus pärinema 10. sajandi viimasest veerandist või 11. sajandi algusest (Mägi-Lõugas 1995b, 521). Nagu on näidanud hilisem uurimistöök, on käevõrude tüpoloogiat käsitlevas artiklis (Mägi-Lõugas 1995a, 304–305) pakutud 11. sajand VII tüübi käevõrude dateeringuks liialt kitsas ning taolised võrud võeti kasutusele juba 10. sajandi lõpuosas. Maidla kalme lame lehtornamendiga nõel (AM 580:3160) leiti koos nuppotsalise lehtornamendiga nõelaga, millega ta oli ilmselt moodustanud ühe rinnakee. Üks kuju järgi otsustades varaseid selle alavariandi nõelu (AI 4239:670) pärineb Rahu kalme naisematusest ning leiti koos tugevasti sulanud rinnakee osadega (Kustin 1969).

Ülejäänud saaremaa tüüpi nõelad esinevad samalaadses leiukontekstis. Kurevere kalmest saadud kaks sellist nõela (AI 4368:98/102 ning 69) leiti koos põlenud luude ja pronksplanda, saaremaa tüüpi keekandjate ning rinnakee ülejäänud osade, laiendiga noatupe katkete ja luisuga (Kustin 1965). Raudvarre külge kinnitatud saaremaa tüüpi nõel Randvere kalmest (AI 3895:257) on kuulunud kokku kõrgele tõstetud rullotstega ja üleni tordeeritud kaarega hoburaudsõlega ning joonornamendiga kaunistatud tumeda siledapinnalise peenkeramikaga kildudega. Matus peaks pärinema hiljemalt umbes aastast 1000. Kustin on oma artiklis Randvere kivi kalmest toonud välja eri leiurühmi, kuid nimetatud nõela on ta käsitlenud eksikombel kahe leiurühma all, millest üks on dateeritud 11.–12., teine 12–13. sajandisse (1962a, 64–65, 97). Saaremaa tüüpi nõelad on tal dateeritud 11.–12. sajandisse, kuna 13.–14. sajandi laibamatustega kalmistutes neid enam ei esine (*op. cit.*, 70). Ebaselgeks jääb siiski dateeringu alumine piir, mis pole õieti millegagi põhjendatud.

Lehtornamendiga nuppotsalised kolmnurkpeanõelad olid ilmselt kasutusel üksnes 10. sajandi lõpuni. Loogiline oleks niisiis arvata, et üks kolmnurkpeaga nõelte variant asendus teisega, kuna levikuala on sama. Arvatavasti valmistatigi esimese alavariandi n.-ö. üleminekunõelad 10. sajandi teisel poolel või lõpul. Nõelte leiukontekstid ei ole sellise oletusega vastuolus.

Parimaks tõestuseks sellele, et nuppotsalised lehtornamendiga nõelad ja varasemad saaremaa tüüpi lehtornamendiga nõelad olid osaliselt kasutusel samaaegselt, on leid Maidlast, kus ühes rinnakees olid koos mõlemat varianti nõelad (AM 580:3115, 3160). Samaaegsusele viitab ka nii lehtornamendiga nuppotsalistel nõeltel kui ka plettmustriga lamedatel nõeltel esinev tagakülje kaunistamise komme (joon. 8; tahv. V: 5). Samuti torkab silma, et mõlema nimetatud variandi puhul on suurem osa nõelakatkeid leitud väga tugeva põletusega matustest, samas kui ornamentimata kolmnurkpeaga nõelte hulgas leidub rohkem neid, mis on kas täiesti terved või üksnes nõrgalt tuld saanud. Võib seega arvata, et mingil ajalõigul, tõenäoliselt alates 10. sajandi teisest poolest, nõudis tava surnute tugevat põletamist.

Joon. 8. Saaremaa tüüpi nõel Viltinast.

Fig. 8. Pin of Saaremaa type from Viltina. (AI 3884:3128).

Saaremaa tüüpi nõelu kanti kogu 11. sajandi vältel. Kas ja kui pikalt olid nad kasutusel ka veel 12. sajandil, on praegustel andmetel raske öelda. Enamik neist on pärit sarnaste panustega ning ühtlaselt tugeva põletusega matustest, mis peaks viitama mingi mitte eriti pika perioodi, tõenäoliselt 11. sajandi matmiskommetele. Saaremaalt on teada ka hulk põletusmatuseid, mille koosseisu kuulub ühendharuliste kaksikristpeaga nõeltega kinnitatud rinnakee. Võib arvata, et eelkõige just taolised matused esindavad 12. sajandit ning et selleks ajaks olid

kaksikristpeaga nõelad kolmnurkpeaga nõelad lõplikult kõrvale tõrjunud. Üldiselt võib saaremaa tüüpi nõelad dateerida seega ajavahemikku 10. sajandi teisest poolest kuni 12. sajandi alguseni.

Tüüp 3: varased ristpeaga nõelad (tahv. X: 1, XI: 2)

Kaksikristpeaga nõelte eelkäijaks on lahtiste harudega ristpeanõelad, mis nende põhilisel kasutusosal, s.t. balti hõimude asualal, võeti kasutusele juba rahvasteränna ajal (Šnore 1930, 93). Üksikuid Eestisse jõudnud merovingi- ja varaviikingiaegseid ristpeaga nõelu ei ole nende vähese arvu tõttu mõttekas siinse arheoloogilise materjali hulgas eraldi liigitada, kuna tegemist on ilmselt lõuna poolt pärit impordiga. Balti hõimudelt võeti üle vaid ristpeaga nõela idee ning selle eeskujul kujundati kohapeal välja oma nõelatüüp, millele oli lisatud veel üks haru – saadi nn. kaksikristpeaga nõel.

Kohalikud ristpeaga nõelad ilmusid siamaale alles muinasaja lõpul ning neil olid ristiharud mitmesugusel viisil omavahel ühendatud (vt. nende kohta lähemalt: Selirand 1974, 147–149). Läti ja Leedu nõeltel esineb ristiharude ühendamist peaaegu kogu nende kasutusaja vältel. Eestist on varaseimad ühendharulised ristpeanõelad teada Inju naisematusest (AI 570:1–2) ning neis tuleb tõenäoliselt näha balti importi. Kuigi esmapilgul sarnased muinasaja lõpu nõeltega, tuleb need nii varasema ornamendi (silmakesed ja "lipsukesed"), kaela laiendis paikneva avause (sarnane varasemate kaksikristpeaga nõeltega) kui ka leiukompleksi tõttu dateerida hoopis varasemasse aega. Eestis võõrapärane on ka nõelte juurde kuuluv balti tüüpi ažuurne *lunula*-kujuline keekandja. Inju naisematus pärineb 10. sajandi teisest poolest, kõige tõenäolisemalt selle kolmandast veerandist (Mägi-Lõugas 1995b, 524).

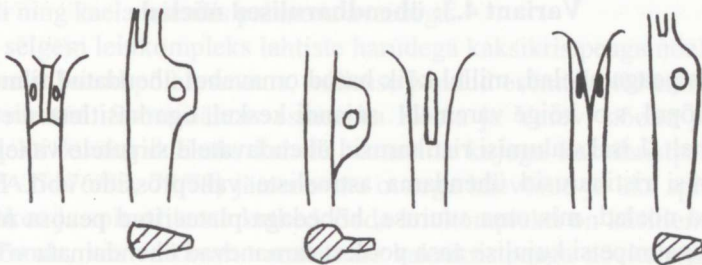
Tüüp 4: kaksikristpeaga ehtenõelad

Kaksikristpeaga nõel on selgelt eestipärane ehe, mida naabermaadest on leitud vaid üksikuid eksemplare. Nagu juba Tallgren näitas, on nende areng kulgenud põhimõtteliselt ühendamata harudega variantidelt ristiharude järkjärgulise täieliku ühendamise suunas (Tallgren 1925, 79–80).

Tuleb märkida, et osadest kaksikristpeaga nõeltest on leitud ainult peaosa, mis on kinnitatud spetsiifilise, enamasti rauast varre külge. Sellised raudvartega nõelad esinevad üldiselt hilisemates leiukompleksides, mis võib osutada nende teisele kasutamisele. Võib arvata, et varasemaid kaksikristpeaga nõelu kanti sel kujul veel pikka aega pärast nende valmistamist üheskoos juba hilisemat varianti kaksikristpeaga nõeltega. Ilmselt polnudki muinasaja lõpu inimestele kuigivõrd tähtis, kas taoliste nõelte ristiharud olid omavahel ühendatud või mitte ning mil viisil.

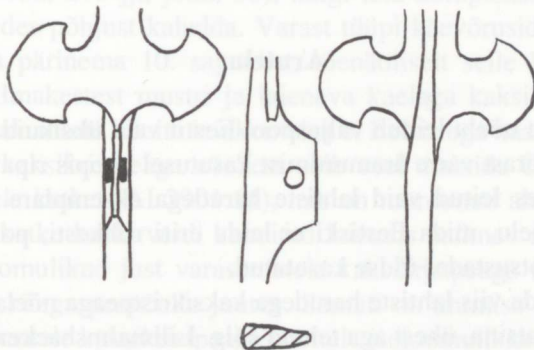
Variant 4.1: lahtiste harudega nõelad (tahv. X: 4–6; XI: 1, 3–5)

Mulle teadaolevalt on Eestist leitud 42 lahtiste harudega kaksikristpeaga nõela või nende katket. Nagu teistegi ehteliikide juures täheldatud, tuleb nende hulgast massiivsemaid ning väiksemaid eksemplare lugeda üldjuhul varasemateks. Samas on mitme, kaela ehituse ja ornamendi järgi otsustades varasema nõela pea üsnagi lame, nii et taoliste nõelte jaotamine kahte selgelt eristatavasse alavarianti on liialt subjektiivne. Tuleb siiski märkida, et ülejäänutest selgelt varasemad on silmakestega ornamenditud nõelad, samas kui hilisematel eksemplaridel esinev ornament koosneb sagedamini kontsentrilistest ringidest, mis katavad üleni nende ristiharude ümmargused otsalaiendid. Viimast ornamentimisviisi esineb siiski ka ilmselt varasemate nõelte puhul. Varajasuse üks tunnus on ka alumise ristiharu laiendite ümar kuju, kuid esineb ka erandeid. Varasematel eksemplaridel on avaus tehtud kas varre kaelaosa laiendisse, mis vahel on nõrgalt kanditud, või on selleks kujundatud baltipärane poolkaarekujuline aas (joon. 9). Kindlalt hilisematel eksemplaridel on avause jaoks kaelal trapetsikujuline laiend (joon. 10).

Joon. 9. Kaela ehitus varasematel kaksikristpeaga nõeltel.

Fig. 9. Neck of double-cross-headed pins of the earlier pattern.

Joon. 10. Kaela ehitus 11. sajandi esimese poole kaksikristpeaga nõeltel.

Fig. 10. Neck of double-cross-headed pins of the 1st half of the 11th century.

Väiksemaid, massiivsemaid või mõnel muul põhjusel arvatavalt varasemaid nõelu on sageli tahtlikult rikutud ning tihti on nad ka tules olnud. Õhemad ja suuremad hilisemad nõelad seevastu on sageli täiesti terved ning leitud mitmel juhul otseselt laibamatustest.

Variant 4. 2: ühendatud alumiste harudega nõelad (tahv. X:7; XII)

Sellesse varianti kuulub siinse liigituse järgi 21 nõela, kuid mõni neist on kahtlane, kuna tugevasti sulanud katkete järgi pole sageli võimalik kindlaks teha, kas nõelal on olnud ühendatud kõik või ainult alumised ristiharud. Need nõelad sarnanevad täielikult eelmise variandi omadega, välja arvatud see, et nende alumised ristiharud on ühendatud omavahel sirgete vaheprossidega. Kuigi selgeid alagruppe pole võimalik eristada, kehtivad nende juures samad seaduspärad, mis lahtistegi ristiharudega nõelte juures. Võib niisiis arvata, et need kaks varianti on olnud osalt samaaegselt kasutusel.

Variant 4.3: ühendharulised nõelad

Kaksikristpeaga nõelad, millel kõik harud omavahel ühendatud, ilmusid päris viikingiaja lõpul, s.o. kõige varem 11. sajandi keskel, ega käsitleta seetõttu siinkohal lähemalt. Lisaks alumisi ristiharusid ühendavatele sirgetele vaheprossidele hakati ülemisi ristiharusid ühendama astmeliste vaheprosside abil. Eestist on teada mõned nõelad, mis oma suuruse, hõbedaga plateeritud peaosa ning nõgusate külgedega trapetsi kujulise aasa poolest sarnanevad ühendamata või osaliselt ühendatud harudega nõelte hilisemate eksemplaridega. Üks taoline on leitud Raatvere kalmistu alalt, kuid segatud kihist (AI 5295:71). Võimalik, et see pärineb mingist hilisemast matusest 11. sajandi teisel poolel.

Arutelu

Kaksikristpeaga nõelu leidub väljaspool Eestit vaid üksikuid ning väga sageli on needki olnud pärast varre äramurdmist kasutusel hoopis ripatsina. Väljaspool Eestit on sealjuures leitud vaid lahtiste harudega eksemplare. Ühendatud alumiste harudega nõelu, mida Eestiski ei leidu eriti rohkesti, pole naabermaades kirjanduse põhjal otsustades üldse kasutatud.

Soomest on teada viis lahtiste harudega kaksikristpeaga nõela, millest ühte on kantud kindlalt ripatsina, ühest aga tehtud sõlg. Lillmalmsbackeni nõel on muude leidude põhjal dateeritud 9. sajandisse, Eurast leitud nõel 10. sajandi keskele või teise poolde (Cleve 1978, 105). Kaks lahtiste harudega kaksikristpeaga nõela on leitud Köyliö (Kjuloholmi) kalmistu laibamatustest ning dateeritud 11. sajandi

algusesse (*op. cit.*, 105, tahv. 8; 15). Neist vähemalt üks (võimalik aga ka, et mõlemad) oli kasutusel ripatsina.

Ripatsiks tehtud eestipärane kaksikristpeaga nõel on leitud Bjurhovda põletusmatustega kalmistult Kesk-Rootsis Västerås, kus see pärineb hilisviikingiajast. Leid saadi koos müntidega, millest hiliseimad olid vermitud 997. aastal (Jaanusson 1971). Samasugused ripatsiks tehtud nõelad on juhuleidudena teada veel Ojamaalt Petarvest ning Põhja-Norrast (Jansson 1995, 88, joon. 7). Ripatsitena esineb neid ka Loode-Venemaa kääbastes (Спицын 1896, tahv. V: 6; XVII: 32). Lätist ja Leedust kirjanduse andmetel taolisi nõelu teada ei ole.

Eesti viikingiaegsetest kaksikristpeaga nõeltest pärinevad mitmed leiukompleksidest. Kõola kalme ühendamata harudega nõel (tahv. X: 4) on leitud põletusmatusest, kuhu peale selle kuulusid veel rinnakee katked, spiraalikesed, punasest ja mustast klaasist helmes ning arusaamatut tüüpi käevõru kaare katke, kõik tugevasti sulanud (Pärss 1950). Kaks ühesugust Verevi nõela (AI 2817:307/335, 311) on leitud koos, s.t. nad kuulusid ühte rinnakeesse. Samast lähedusest saadi veel VI tüübi käevõru katke ning kuljus, veidi eemalt kuusnurkse ristlõikega kaelavõru ots ja kitsakannaline hoburaudsõle nõel (Moora 1932). Kõola ja Verevi nõelad on oma kuju poolest kindlasti varajased eksemplarid, s.t. väikesed, massiivsed, silmakestest ornamendi ning kaela laiendis paikneva avausega.

Kõige selgem leiukompleksi lahtiste harudega kaksikristpeaga nõelte puhul on Aseri kalmest leitud põletusmatus, millesse pandud esemed olid enne põletamist tahtlikult rikutud. Sama nähtus esines ka Kõola ja Verevi nõelte puhul. Aseri leiukomplekti kuulusid lisaks kahele varasema kujuga kaksikristpeaga nõelale (RM 121/A 5: 76/83, 78/79) jämenevate otstega käevõrud ja üks spiraalkäevõru ning rinnakee ja spiraalikeste katked. Seda leiukomplekti on käsitletud lähemalt Toomas Tamla, kes vastavalt varasemale kaksikristpeaga nõeltele antud dateeringule on püüdnud sellele tuginedes dateerida ka jämenevate otstega käevõrud 11. sajandi teise poole või 12. sajandisse (Tamla 1991, 137 jj.). Nagu olen näidanud juba ühes varasemas seoses, pole niivõrd hiline dateering põhjendatud (Mägi-Lõugas 1995a, 279 jj., joon. 30), kuigi leiu kompleksis pole arhiiviandmetele tuginedes põhjust kahelda. Varast tüüpi käevõrusid arvestades peaks Aseri naisematus pärinema 10. sajandist, tõenäoliselt selle keskelt. Sellele ei räägi vastu ka silmakestest mustrid ja laieneva kaelaga kaksikristpeaga nõelad, samuti teiste samalaadsete nõelte leiukontekst ei Eestis ega naabermaades.

Varasematest kaksikristpeaga nõeltest võib veel mainida Unipiha linnamäelt leitud taolise nõela katket (AI 2901:11), mis on murdunud alumisest ristiharust kõrgemalt. Nõelakatke kaela veidi kanditud laiendis paiknev aas ning tagakülje paksend on iseloomulikud just varasematele kaksikristpeaga nõeltele ega esine seni teadaolevate rõngaspeanõelte juures. Samuti on alumise ristiharu laiendite ümar kuju üks varastele kaksikristpeaga nõeltele iseloomulikke jooni.

Lahtiste harudega kaksikristpeaga nõel on leitud Pühaste peitleiust (AI 3667:1), mis peaks olema maha maetud 11. sajandi esimesel poolel või keskpäigas, kuid sisaldab ilmselt veidi erineva dateeringuga esemeid. Kuigi tegemist näib olevat

ühe naise tervikliku ehtekomplektiga, on selles siiski üllatuslikult vaid üks, ilmselt hilisem kaksikristpeaga nõel, mis oma kuju poolest sarnaneb laibamatustest leituiga. Võib veel märkida, et leiu koosseisu kuulunud rinnakee kaks poolovaalset keekandjat olid baltipäraseid ning Eestis ebatavalised, kusjuures Lätist on selliseid keekandjaid leitud eeskätt koos lameda kolmnurkpeaga nõeltega (LA 1974, tahv. 50: 15).

Mitu kaksikristpeaga ja lahtiste harudega nõelte paari on teada laibamatustest. Need on kõik õhemad ja suuremad, tüüpilise kontsentristest ringidest ornamendiga, sageli hõbetatud nõelad, mille kaelal on trapetsikujuline aas. Selliseid nõelu on leitud Alatskivi, Raatvere ja Tooste naisematustest (tahv. XI:5). Raatverest on sealjuures teada kaks kaksikristpeaga nõeltega naisematust samasuguse leiukoosseisuga, millest ühel on nõelte harud lahtised, teisel aga alumised harud ühendatud (tahv. XII; vt. Lavi 1986a, 1986b, 1988). Mõlemad matused on dateeritavad 11. sajandi esimesse poolde. Raatvere omadega sarnaneb ka Alatskivi naisematus.

Toostest on õunapuule augu kaevamisel avastatud leiukompleks koos mõningate luudega, mida on peetud samuti laibamatuseks (AI 4108). Mõned leiud on ülejäänutest siiski selgelt nooremad, mistõttu kompleksi suletuses peab kahtlema. Sealsed nõelad on ilmselt samaaegsed Alatskivi ja Raatvere omadega, kuna sarnanevad nendega nii oma kuju kui ka nende juurde kuulunud ažuursete, nn. puumotiiviga keekandjate poolest.

Teiseselt kasutatud kaksikristpeaga nõel (AI 5100:62) on saadud ühest Jõuga põletusmatusest, mille Priit Ligi on dateerinud kõige varasemalt 11. sajandi teise poolde (1993, 53–54, tahv. XXVIII: 5). Väikese ja jämeda, ilmselt üsna varase kaksikristpeaga nõela peaosa on murdunud ning kinnitatud uue varre külge, mis samuti on murdunud või matuse käigus murtud.

Madi kalmest on kaks kaksikristpeaga ja ühendatud alumiste harudega nõela (AI 2590: 616, 617) leitud koos rinnakee katkete, spiraalide, sõrmuste, kaelavõru katkete, noa ja noatupe, pandla, tuleraua, luukammi, suitsete ning savinõukildudega, mis kõik pärinevad ilmselt ühest rikkalikult varustatud naise matusest (Selirand 1993). Koos hoburaudsõle ja rinnakee katkete, sõrmuse ning suitsetega on alumiste ühendharudega kaksikristpeaga nõel leitud ühest Rahu kalme naisematusest (Kustin 1969). Kahjuks on esemed säilinud mõlemal juhul vaid katkendlikult, kuid tõenäoliselt võib matused dateerida 11. sajandisse. Taolisi nõelu on leitud ka muudest kalmetest, kuid ilma selgema leiukontekstita ning sageli raudvarre külge kinnitatuna, s.t. nad on olnud juba teiseselt kasutusel. Selle variandi arvatavalt varasematel nõelteil ei ole kahjuks ühelgi juhul suletud leiukonteksti.

Sirgete ja sakiliste vaheprossidega kaksikristpeaga nõelad ilmusid kasutusse arvatavasti 11. sajandi keskel, kuna mitmed neist vastavad kuju poolest hilisematele lahtiste harudega või ühendatud alumiste harudega kaksikristpeaga nõeltele. Ajapikku muutusid ristiharude vaheprossid laiemaks, mõnikord kumeraks. Keti kinnitamiseks mõeldud aas on hilisematel nõelteil tavaliselt kumer või ka nõrgalt kanditud nurkadega, osal ka kõrge nelinurk või poolring. Hiliseid

ühendharulisi kaksikristpeaga nõelu leidub veel ka hilisrauaaja laibamatustega kalmistutes (Tammiku, Pada, Kaberla), enamasti küll juba teiseselt kasutatuna, s.t. pea on kinnitatud uue varre külge.

Nagu juba rõngaspeaga nõelte juures näidatud, on lahtiste harudega kaksikristpeanõelad seotud 9. sajandi ristikujulise laiendiga rõngaspeanõeltega vaid kaudselt, omades samu eelkäijaid ristpeaga nõelte näol. Siiski kerkib lahtiste harudega kaksikristpeaga nõelte juures paratamatult küsimus, kas ei või nende õigeusu risti meenutav kuju olla tähenduslikus seoses õigeusu risti ja ristiusu vastuvõtmisega Venemaal 10. sajandi lõpul? Pidepunkte sellele hüpoteesile pakub tõsiasi, et erinevalt kõigist ülejäänud ehtenõeltest on lahtiste harudega kaksikristpeaga nõelu leitud peamiselt Eesti idaosast, s.o. piirkonnast, kus rinnanõelte kandmise tava oli sinnamaani peaaegu puudunud. 11. sajandi algul, kui üheaegselt suurte lahtiste harudega kaksikristpeaga nõeltega tulid kasutusele samasugused, kuid ühendatud alumiste harudega nõelad, võib viimastele leida samuti analooge varases ikoonimaalis Venemaal.

Nimetatud mõttekäik on küll ahvatlev, kuid omab siiski liialt vähe pidepunkte, et olla tõsiseltvõetav. Ilmselt ei või kaksikristpeaga nõelte kandmise tava seostada nende kandjate ristiusustatusega, kuna need esinevad üldiselt paganliku ilmega naisematustes ning peaaegu alati paarikaupa. Et mingi kujund võib uude kultuurikonteksti vastuvõetuna omandada täiesti uue tähenduse, ei saa seost idapoolsete ristiusustatud aladega (miks mitte kuni Bütsantsini välja) siiski täielikult eitada. Igal juhul kandsid 11. sajandi keskel kasutusse ilmunud ühendharulised kaksikristpeaga nõelad juba täiesti uut, võimalik, et etnilise identiteediga seotud tähendust. Need on iseloomulikud üksnes Eestile ning levinud enam-vähem ühtlaselt üle kogu maa.

Selirand on dateerinud Eesti kaksikristpeaga nõelad 11.–12. sajandisse, oletades, et rohkemal määral ilmusid need kasutusse alles 11. sajandi teisel poolel (1974, 146). Olen juba varem oletanud, et kaksikristpeaga nõelad (lahtiste harudega variant) võeti Eestis kasutusele siiski juba 10. sajandil (Mägi-Lõugas 1995a, 280–281). Nagu käesolevas arutelus näidatud, olen jäänud samale arvamusle ka nüüd. Kuna osa ühendatud alumiste harudega nõelu sarnaneb kuju üksikasjades täielikult varasemate lahtiste harudega variantidega, võib oletada, et ka selle variandi nõelad ilmusid kasutusse 10. sajandi lõpul. 11. sajandi esimesel poolel kanti samaaegselt nii esimese kui ka teise variandi nõelu, kuid sajandi keskel asendusid need täielikult ühendharuliste nõeltega.

Ehtenõelte kandmisviisist

Siinkohal tahaksin lühidalt peatuda ka probleemistikul, kes ja kuidas on rinnanõelu kandnud. Eesti materjal on selles suhtes siiski võrdlemisi napp, naabermaade võrdlused ei pruugi aga olla otseselt siinsetele aladele üle kantavad.

Kindlasti võib väita ning seda tõendab ka naabermaade materjal, et enamikku **rõngaspeanõeltest** on kantud ühekaupa mingi pealisrüü kinnitusena ees rinnal.

Vähemalt suuremad ripatsitest ja naastudest garnituuriga eksemplarid on kuulunud meestele, Soomes sealjuures enamasti rikkalike hauapanustega eliitsõjameestele (Lehtosalo-Hilander 1982, 109). Viidates baltipärastele rõngaspeanõeltele, mida kandsid naised kee kinnitustena, on Lõugas oletanud, et ka Eesti rõngaspeanõelu on kandnud naised (1973, 126). Vähemalt suurte kettakujuliste laienditega ning ripatsitest garnituuriga nõelu võib siiski ka siinmail pidada üsna kindlalt meestele kuulunuiks. Tegemist on väga silmatorkavate ehete, millel on baltipäraste nõeltega vähe ühist. Minu arvates on väga ebausutav, et Soome pealikud oleksid ennast ehtinud Eestis naiste ehete hulka kuuluvate nõeltega.

Ristikujulise laiendiga rõngaspeanõelte kohta on Hackman väitnud, et need esinevad Soomes alati ühekaupa, kuid neid on kandnud nii mehed kui naised (1938, 114). Vaadates läbi Soome vastavaid nõelu seales rahvusmuuseumis, torkas siiski silma, et 1922. aastal kaevatud Uskela Lukkarinmäki kalmistult on ristikujulise laiendiga nõelu leitud kahel või koguni kolmel juhul ilmselt paarikaupa, s.t. leiunumbrid on kõrvuti ning nõelad on täiesti või peaaegu ühesugused (KM 8067 A: 3, 4; 5, 7; võib-olla ka 29, 30; andmed Soome Rahvusmuuseumi arheoloogiaosakonna arhiivist Helsingis). Kui tõmmata paralleele Baltimaade ristpeaga nõelte kandmisviisidega, võib sellistel juhtudel olla tegemist naiste ehete, mida on kantud kummalgi õlal ning mille vahel on võib-olla rippunud rinnakee.

Ka Eestis pole rõngaspeanõelad olnud ilmselt ainult meeste ehted. Keila peitleid (tahv. IV) sisaldas lisaks variandi 1.2a rõngaspeaga nõelale just naise ehteid ning on seega kuulunudki ilmselt naisele. Tegemist on siiski arvatavalt veidi hilisema nõelaga ning ilmselt juba 9. sajandisse kuuluva peitleiuga (vt. eespool). Kuigi, nagu eespool näidatud, Kunilepa peitleid ei kujutanud enesest suletud leiukomplekti, võib siiski oletada, et sealne ristikujulise laiendiga rõngaspeanõel võis olla leitud koos tõenäoliselt samasuguse nõelaga, millest on aga säilinud üksnes pearõngas. Ei saa välistada, et needki nõelad on kuulunud naisele ja neid on kantud paarikaupa.

Merovingi- ja varaviikingiaegsed **ornamentimata kolmnurkpeaga nõelad** esinevad mitmel juhul paarikaupa, samuti on neist mitme küljes säilinud ketikatkeid. Enamikul juhtudel koosneb kett laiimatest lamekumerast ribast lülidest ning üksikutest massiivsematest ümmarguse läbilõikega rõngastest. Pajumaa nõela küljes ripub kaks ristkülikukujulist naastu (tahv. III: 4), mistõttu võib arvata, et seda on kantud ühekaupa.

Omaette küsimus on, kas kolmnurkpeaga nõelad kuulusid üksnes naiste ehete hulka või kandsid neid ka mehed. Ebaselge on ka nende võimalik kandmisviis. Eesti arheoloogilised leiud selle kohta kahjuks kuigivõrd pidepunkte ei paku, seepärast tuleb taas pöörduda naabermaade võrdleva materjali poole. Leedus on kantud nuppotstega kolmnurkpeaga nõelu alati ühekaupa, nagu ilmneb sealsetest laibamatustest (Volkaitė-Kulikauskienė 1970, 169). Muu hulgas viitavad sellele nende külge sageli kinnitatud ripatsitega keekandjad.

Kuna rõngaspeaga ja kolmnurkpeaga nõelu kanti Eestis samas piirkonnas ja samal ajal, on loogiline oletada, et ühed neist olid naiste, teised meeste ehted. Võimalik, et valdavalt ongi kolmnurkpeaga nõelad kuulunud naistele, rõngaspeaga nõelad meestele. Samas on võimalik, et alates umbes 9. sajandist on ka naised hakanud kandma rõngaspeaga nõelu, olgu siis ühe- või kahekaupa ning meeste pealiskõrvid on hakatud kinnitama üksnes hoburaudsõlgedega. Ilmselt on ka kolmnurkpeaga nõelu kantud vahel ühekaupa, tõenäoliselt samuti naiste poolt.

Hiljemalt alates 10. sajandist võib Eestis rääkida ehtenõeltest kui üksnes naiste ehetest. **Lehtornamendiga kolmnurkpeaga nõeltest** on teada üks tervikuna säilinud kee Liivalt. See koosneb ainult ühest kahekordsetest rõngasest ketist kahe nõela vahel. Keekandjaid kasutatud ei ole. Mitmel teiselgi juhul on lehtornamendiga nõelu leitud paarikaupa või on ühe nõela küljes ripunud pikk, kahekordsetest lülidest kett. Lümända Kabeliväljalt saadud kolmnurkpeaga ja võimalik, et lehtornamendiga nõela (AI 3822:38) külge on siiski sulanud ka *lunula*-kujuline keekandja, üks Maidla taoline nõel on aga leitud koos saaremaa tüüpi keekandjaga. Näib, et enamasti on sellised nõelad kuulunud siiski vaid ühekordse ketiga rinnakeedesse. Ei saa välistada, et lehtornamendiga nõelu on kantud mõnel juhul ka veel ühekaupa – näiteks Haimre naisematuses oli vaid üks taoline nõel.

Saaremaa tüüpi ehtenõelad esinevad juba niivõrd sageli paarikaupa, et ilmselt kuulusid need alati rinnakeega kokku. Seda tüüpi nõelte külge on kinnitatud reeglina kahekordsetest rõngastest kette. Sageli on koos saaremaa tüüpi nõeltega leitud ka saaremaa tüüpi keekandjaid ning kee vahelülisid, mis ilmselt kuulusid kõik samasse rinnakeesse.

Eraldi tuleb mainida Saaremaalt juhuleiuna saadud kaht lameda kolmnurkpeaga nõela (AI K 85:46, 107), mis on ilmselt kuulunud ühte rinnakeesse. Üks nõeltest on stiliseeritud korvplettornamendiga saaremaa tüüpi nõel, teine aga baltipärane kringlikujuliste laienditega lameda kolmnurkpeaga nõel. Saaremaa tüüpi nõela küljes oleva pika ketikatke küljes on säilinud mingi võib-olla noatupe juurde kuuluv naast ning ažuurse, arvatavasti nn. puumotiiviga keekandja katke. Ebataoline on lisaks semgalliapärasele nõelale ka kett, mis koosneb massiivsest ümmarguse ristlõikega ühekordsetest rõngastest. Kuna puumotiiviga keekandjad kuulusid üldjuhul kokku 11. sajandi esimese poole kaksikristpeaga nõeltega, võib nimetatud rinnakee dateerida samasse aega.

Ka **kaksikristpeaga nõelad** esinevad kompleksides paarikaupa. Aseri leiu-kompleksis puudusid keekandjad ning sel juhul ilmselt vaid üherealine rinnakee oli kinnitunud otse nõeltele. Keekandjaid ei olnud ka Verevi naisematuses, kuhu kuulus kaks varasemat kaksikristpeaga nõela, samuti puudusid need Riima rinnakees (tahv. XI: 4). Hilisemate, s.o. 11. sajandi esimese poole laibamatustest teada olevate lahtiste harudega või ainult alumiste ühendatud harudega kaksikristpeaga nõelte juurde kuulusid alati ažuursed, nn. puumotiiviga keekandjad ning mitmerealine kahekordsetest rõngastest rinnakee koos vahelülidega (tahv. XI: 5; X).

Ehtenõelte levikupiirkond

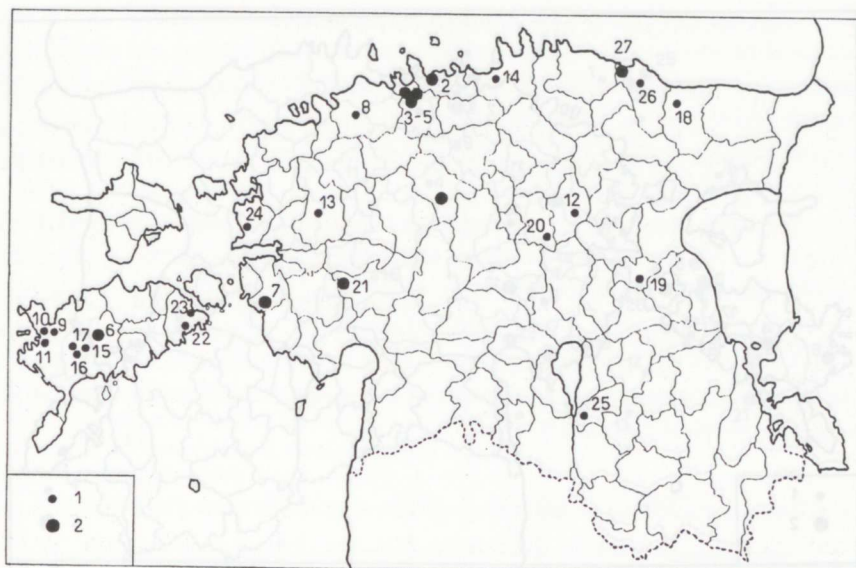
Pilk artiklis käsitletud merovingi- ja viikingiaegsete ehtenõelte levikukaartidele näitab, et Eesti võib selle esemeliigi põhjal jagada kahte ossa. Selleks tuleb tõmmata mõtteline diagonaal Virumaalt Pärnu lahte, kusjuures Virumaa on piirkond, milles esineb mõlemale poolele iseloomulikke jooni. Mõttelisest joonest põhja ja läände jääb ala, kus rõivaste kinnitamine ehtenõeltega oli traditsiooniline; Eesti ida- ja lõunaosas võeti ehtenõelad laiemalt kasutusele alles 10. sajandil. Samasugune jaotus kehtib ka teiste ehteliikide puhul (Mägi-Lõugas 1994; 1995a), mistõttu võib ilmselt rääkida kahest eraldi kultuuriipiirkonnast, mille rõivastus ja kombat teineteisest erinesid.

Rõngaspeaga nõelu on ootuspäraselt leitud eelkõige Põhja- ja Lääne-Eestist ning Saaremaalt, s.t. aladelt, kus oli merovingi- ja varaviikingiajal olemas ehtenõelte kandmise traditsioon (joon. 11). Sama võib öelda nuppotsaliste kolmnurkpeaga nõelte kohta, mis on dateeritud enam-vähem samasse aega (joon. 12–13). Üksikud Eesti idapoolsest kultuuriipiirkonnast leitud nõelad on valdavalt baltipärased, võimalik, et lõunanaabritelt otseselt imporditud esemed. 10. sajandi teisest poolest levima hakanud lameda kolmnurkpeaga saaremaa tüüpi ehtenõelte suhtes on varasemad uurijad olnud seisukohal, et tegemist on Saaremaale iseloomulike ehetega, mida mandrile on jõudnud vaid üksikud eksemplarid (Kustin 1962a, 70; Selirand 1974, 145). Praegustel andmetel on neid leitud Mandri-Eesti lääneosast siiski peaaegu samapalju kui saartelt (lisa). Lameda kolmnurkpeaga ehtenõelte leviku võib seega seostada pigem saarte ja Lääne-Eesti ühise kultuuriipiirkonnaga.

Samaaegselt saaremaa tüüpi nõeltega (joon. 14) ilmus ka Eesti ida- ja lõunaossa esimene omamaine ehtenõelte tüüp: lahtiste harudega kaksikristpeaga nõelad. Välja arvatud mõni üksik erand, on neid leitud eelkõige Eesti idaosast, kaasa arvatud Virumaa (joon. 15). Kaksikristpeaga nõelte ühendatud alumiste harudega variandi nõelu on aga leitud juba üle kogu Eesti, ehkki harvalt (joon. 16), nagu ka neile järgnenud üleni ühendharulisi nõelu.

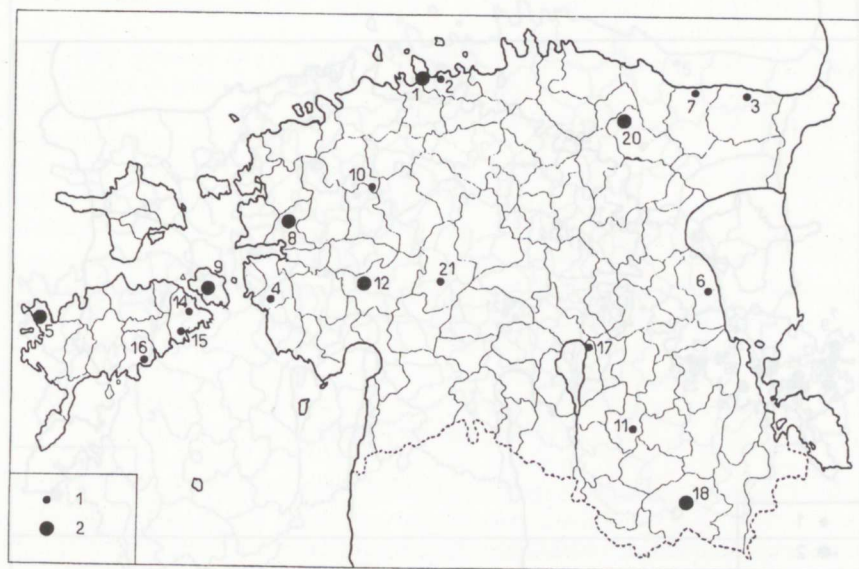
Lõpetuseks

Muinasühiskonnas toimunud protsesside kajastajana on ehtedel kahtlemata relvastuse järel teisejärguline osa. Muutuvad ju ehtetüübid aeglasemalt, on pike-malt kasutusel ega levi nii kergesti naabermaadesse. Ometigi on ehteid arheoloogilises materjalis tunduvalt enam kui relvi. Eeskätt on see seotud matmis-kommetega, mida järgides maeti koos ehetega nii mehi kui naisi. Ehted ei olnud ka nii väärtuslikud, mistõttu neist loobuti (näiteks hauapanusteks) kergema südamega, samuti läks neid sagedamini kaotsi. Kui Eestis võib merovingi- ja viikingiaja relvastuses täheldada rahvusvaheliseks muutumist, siis ehted peegeldavad eeskätt kohalikke eripärasid, nii Eesti-siseselt kui võrdluses naabermaadega.

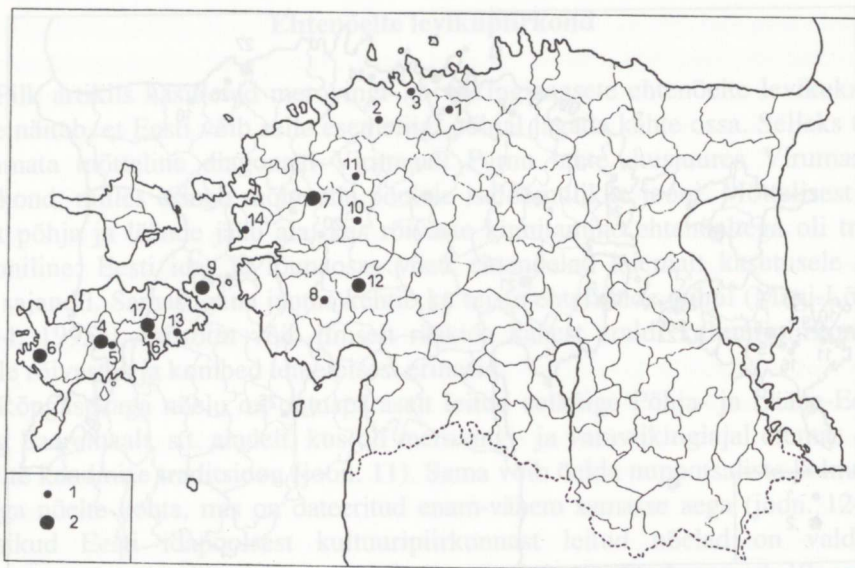
Joon. 11. Rõngaspeanõelte levik. 1 – üks eksemplari; 2 – kaks või enam eksemplari.

Fig. 11. Distribution of ring-headed pins. 1 one find, 2 two or more finds.

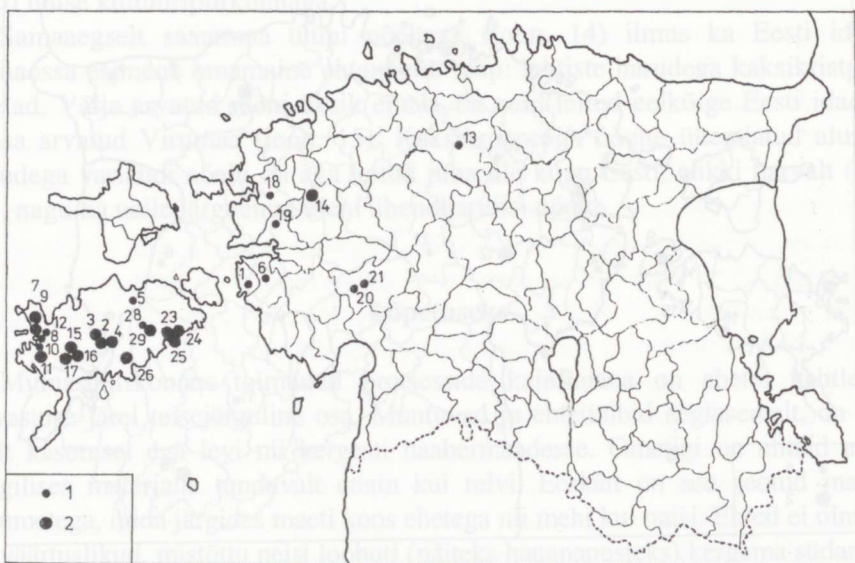
Joon. 12. Variandi 2.1 kolmnurkpeaga nõelte levik. 1 – üks eksemplari; 2 – kaks või enam eksemplari.

Fig. 12. Distribution of triangular-headed pins of variant 2.1. 1 one find, 2 two or more finds.

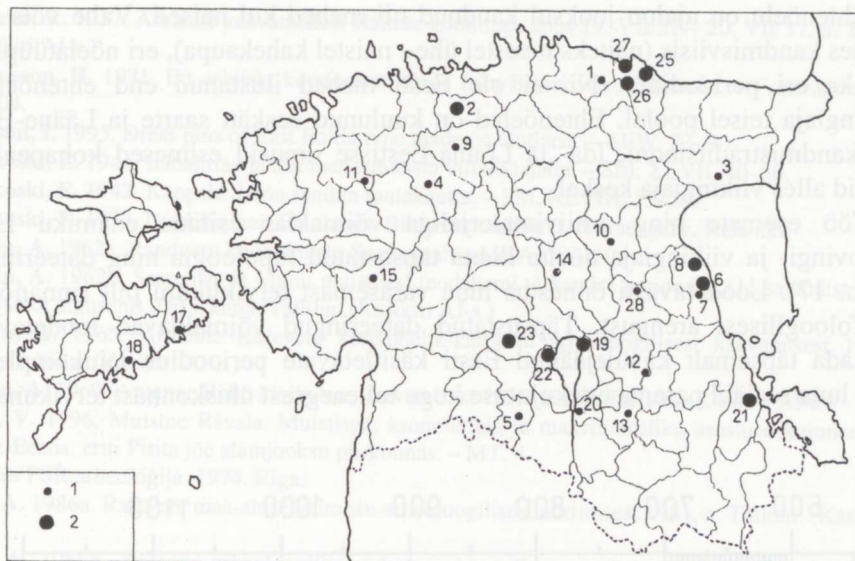
Joon. 13. Nuppotsaliste lehtornamendiga nõelte levik. 1 – üks eksemplar; 2 – kaks või enam eksemplari.

Fig. 13. Distribution of triangular-headed pins with end knobs and leaf decoration. 1 one find, 2 two or more finds.

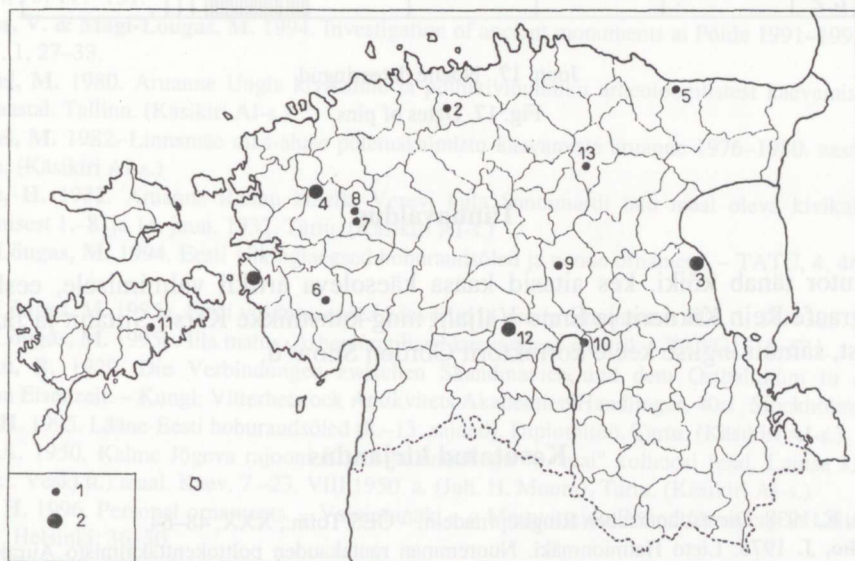
Joon. 14. Saaremaa tüüpi nõelte levik. 1 – üks eksemplar; 2 – kaks või enam eksemplari.

Fig. 14. Distribution of triangular-headed pins of Saaremaa type. 1 one find, 2 two or more finds.

Joon. 15. Lahtiste harudega kaksikristpeaga nõelte levik. 1 – üks eksemplar; 2 – kaks või enam eksemplari.

Fig. 15. Distribution of double-cross-headed pins with unconnected terminals. 1 one find, 2 two or more finds.

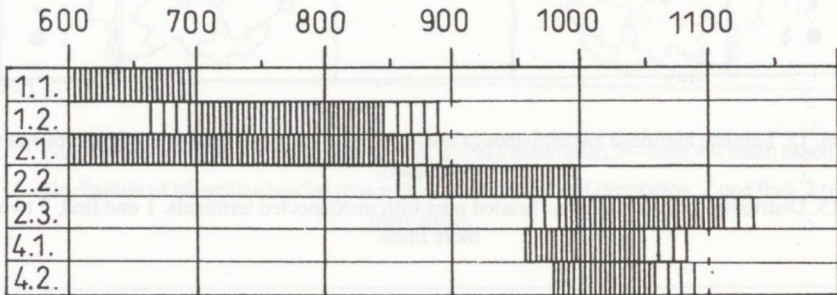

Joon. 16. Ühendatud alumiste harudega kaksikristpeaga nõelte levik. 1 – üks eksemplar; 2 – kaks või enam eksemplari.

Fig. 16. Distribution of double-cross-headed pins with connected lower terminals. 1 one find, 2 two or more finds.

Ehtenõelu on ajaloo jooksul kandnud nii mehed kui naised. Vahe võis olla üksnes kandmisviisis (näiteks meestel ühe-, naistel kahekaupa), eri nõelatüüpides või ka eri perioodides. Nii ei ole Eesti mehed ilustanud end ehtenõelaga viikingiaja teisel poolel. Ehtenõelad on kuulunud eeskätt saarte ja Lääne-Eesti ehtekandmistraditsiooni, Ida- ja Lõuna-Eestisse ilmusid esimesed kohapealsed tüübid alles viikingiaja keskel.

Töö esemete ning arhiivimaterjaliga võimaldas esitada enamiku Eesti merovingi- ja viikingiaja nõelte kohta täpsustatud tüpoloogია ning dateeringud (joon. 17). Loodetavasti õnnestus luua varasemast terviklikum pilt rinnanõelte morfoloogilisest arengust. Täpsustatud dateeringud võimaldavad loodetavasti liigitada täpsemalt ka ülejäänud Eesti käsitletavate perioodide leiukomplekse ning luua seeläbi parema ettekujutuse kogu tolleaegsest ühiskonnast tervikuna.

Joon. 17. Nõelte dateeringud.

Fig. 17. Dates of pins.

Tänuavaldus

Autor tänab kõiki, kes aitasid kaasa käesoleva artikli valmimisele, eeskätt fotograafe Rein Kärnerit ja Enno Väljalit ning kunstnikke Kersti Siitanit ja Jaana Ratast, samuti inglise keele korrektorit Gordon Snow'd.

Kasutatud kirjandus

- Ariste, E.** 1938. Die estländischen Ringkopfnadeln. – *ÖES Toim.*, XXX, 48–64.
- Aroalho, J.** 1978. Lieto Haimionmäki. Nuoremman rautakauden polttokenttäkalmisto Aurajoki-laaksossa. Pro gradu-tutkielma. – Karhunhammas, 2. Turku.
- Cleve, N.** 1978. Skelettgravfälten på Kjuloholm i Kjulo, II. Vikingatid och korstågstad. Gravfältet C. – *SMYA*, XLIV: 2.
- Edgren, T.** 1973. En baltisk smyckenål från Veitakkala i Salo. – *SMYA*, 75, 30–31.
- Hackman, A.** 1938. Das Brandgräberfeld von Pukkila in Isokyrö. – *SMYA*, XLI.
- Hårdh, B.** 1976. Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln. Lund.

- Indreko, R.** 1937. Aruanne kaevamistest Haimre koolimaja õues 19. VII 37 – 20. VII 37. a. Tartu. (Käsikiri AI-s.)
- Jaanuson, H.** 1971. Ett estniskt korsformat hänge från Bjurhovda i Västerås. – Fornvännen, 2, 99–104.
- Jansson, I.** 1995. Dress pins of East Baltic type made on Gotland. – AEW, 83–90.
- Kivikoski, E.** 1941. Itäbalttien ja Suomen suhteista viikinkiajalla. – SM, XLVII, 40–50.
- Kivikoski, E.** 1942. Kappale Salon seudun rautakautta. – SM, XLVIII, 13–30.
- Kivikoski, E.** 1973. Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text. Neuausgabe. Helsinki.
- Kustin, A.** 1962a. Randvere kivistu Saaremaal. – MKA, 58–130.
- Kustin, A.** 1962b. Saaremaa ja Muhu muistised feodalismi tärkamise perioodist (11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni). Diss. kand. Tallinn. (Käsikiri AI-s.)
- Kustin, A.** 1965. Aruanne Kurevere kivistu arheoloogilistest kaevamistest 1965. aastal. Tallinn. (Käsikiri AI-s.)
- Kustin, A.** 1969. Aruanne Rahu kivistu kaevamistest 1959. aastal. Tallinn. (Käsikiri AI-s.)
- Lang, V.** 1996. Muistne Rävåla. Muistised, kronoloogia ja maaviiljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas. – MT, 4. Latvijas PSR arheoloogija. 1974. Rīga.
- Lavi, A.** 1986a. Raatvere maa-aluse kivistu arheoloogilistest uurimistest 1981. a. Tallinn. (Käsikiri AI-s.)
- Lavi, A.** 1986b. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Raatvere kalmemäel 1982. a. Tallinn. (Käsikiri AI-s.)
- Lavi, A.** 1988. Aruanne Raatvere kalmemäe ala arheoloogilistest uurimistest 1983. a. Tallinn. (Käsikiri AI-s.)
- Lehtosalo-Hilander, P. - L.** 1982. Luistari, II. The Artefacts. – SMYA, 82:2.
- Ligi, P.** 1993. Vadjäpäraseid kalmed Eestis 9.–16. sajandil. – MT, 2, 7–175.
- Lõugas, V.** 1973. Das mitteleisenzeitliche Steingrab von Lehmja Loo in der Nähe von Tallinn. – SMYA, 75, 117–131.
- Lõugas, V. & Mägi-Lõugas, M.** 1994. Investigation of ancient monuments at Põide 1991–1992. – TATÜ, 1, 27–33.
- Mandel, M.** 1980. Aruanne Uugla kivistu ja põllukivihunniku arheoloogilistest kaevamistest 1977. aastal. Tallinn. (Käsikiri AI-s.)
- Mandel, M.** 1982. Linnamäe maa-aluse põletuskivistu kaevamistest aruanne 1976–1980. aastast. Tallinn. (Käsikiri AI-s.)
- Moora, H.** 1932. Aruanne Rannu kihelk. Verevi küla Sandimardi talu maal oleva kivistu kaevamistest 1.–8. ja 14. juun. 1932. Tartu. (Käsikiri AI-s.)
- Mägi-Lõugas, M.** 1994. Eesti viikingiaegsed hoburaudsõled ja nende ornament. – TATÜ, 4, 465–484.
- Mägi-Lõugas, M.** 1995a. Eesti viikingiaegsed käevõrud ja nende ornament. – MT, 3, 271–325.
- Mägi-Lõugas, M.** 1995b. Iila matus. Arheoloogilistest kaevamistest paberil. – TATÜ, 516–531.
- Nerman, B.** 1929. Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngereren Eisenzeit. – Kungl. Vitterhets och Antikvitets Akademien Handlingar, 40:1. Stockholm.
- Pauts, H.** 1995. Lääne-Eesti hoburaudsõled (8.–13. sajand). Diplomitöö. Tartu. (Käsikiri AI-s.)
- Pärss, A.** 1950. Kalme Jõgeva rajooni Kõõla külanõukogu "9. mai" kolhoosi (end. Laiuse khk. Kõõla kl. Veski tl.) maal. Kaev. 7.–23. VIII 1950. a. (Juh. H. Moora). Tartu. (Käsikiri AI-s.)
- Ranta, H.** 1996. Personal ornaments. – Vainionmäki – a Merovingian Period Cemetery in Laitila, Finland. Helsinki, 36–50.
- Salmo, H.** 1941. Merovinkiaikaisen ratsusotilaan hautakalusto Euran pitäjän Pappilanmäestä. – SM, XLVII, 11–39.
- Schmiedehelm, M.** 1930. Einige Funde der mittleren Eisenzeit aus Estland. – Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza. Biblioteka Prehistoryczna, I. Poznań, 318–329.
- Schmiedehelm, M.** 1939. Kuusalu Pajulinn. – MEL, 121–138.

- Selirand, J.** 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn.
- Selirand, J.** 1993. Aruanne kaevamistest Madi kivikalmel Viljandi rajoonis (end. Viljandi kihelkond) 1962. a. Tallinn. (Käsikiri AI-s.)
- Strömberg, M.** 1961. Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen. Völkerwanderungszeit – Wikingerzeit, I–II. Acta Archaeologica Lundensia, series in 4°, no. 4. Lund.
- Šnore, R.** 1930. Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas. – Latviešu aizvēstures materiāli. Rīga.
- Tallgren, A. M.** 1925. Zur Archäologie Eestis, II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. Dorpat.
- Tamla, T.** 1991. Jämenevate otstega käevõrud Eesti noorema rauaaja (10.–13. sajandi) leidudes. – MT, 1, 134–145.
- Tautavičienė, B.** 1981. III–XVI a. sidabriniai ir sidabru puošti dirbiniai. Vilnius.
- The Road from the Varangians to the Greeks and from the Greeks... 1996. Catalogue of the Exhibition, State Historical Museum. Moscow.
- Thunmark-Nylén, L.** 1983. Gotland och Ostbaltikum. – Gutar och vikingar. Stockholm, 306–322.
- Thunmark-Nylén, L.** 1995. Churchyard Finds from Gotland (11th – 12th centuries). – AEW, 161–193.
- Tõnisson, E.** 1974. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. – Anfang 13. Jhs.). Tallinn.
- Volkaitė-Kulikauskienė, R.** 1970. Lietuviai IX–XII amžiais. Vilnius.
- Аун М.** 1992. Археологические памятники второй половины I-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии. Таллинн.
- Седов В. В.** 1985. Изборск в 8–10 веках. – НАП, 119–130.
- Седова М. В.** 1981. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва.
- Спицын А. А.** 1896. Курганы С.-Петербургской губернии в раскопках Л. К. Ивановского. – Материалы по археологии России, 20. С.-Петербург.
- Шмидхельм М. Х.** 1959. Городище Рыуге в Юго-Восточной Эстонии. – Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии. Москва, 154–185.

Marika Mägi

DECORATIVE PINS OF THE MEROVINGIAN AND VIKING AGES IN ESTONIA: FOREIGN AND LOCAL

Summary

The Merovingian Period (600–800) and the Viking Age (800–1050) have been treated as comparatively empty of finds in Estonian archaeology. The local culture has been believed to have developed since only the 11th century. The dating of artefacts from these periods has been imprecise and usually later than in Finland or Scandinavia.

In this paper 253 Estonian decorative pins from the Merovingian Period and the Viking Age have been analysed (Appendix). They were all meant for fastening coats or dresses; small pins for fastening linen kerchiefs appear in the burials only at the end of the Viking Age.

According to the general point of view in Estonian archaeology, artefact complexes are almost completely lacking in our archaeological material during

the Merovingian Period and the Viking Age. The basis for this view has been the burial customs of these times, especially cremations. My research in our archives has proved, however, that more or less certain complexes in stone graves with cremations have been undervalued.

1. Ring-headed pins

Altogether 41 ring-headed pins are known from Estonia.

1.1. Earlier variant of ring-headed pins

1.1a. Iron pins

Eight iron pins have been found in Estonia up to now. Though simply shaped, at least one of them has been fitted with a rectangular plaque (Kurna, AM 29:68; Ariste 1938, Pl. III:6). These pins are the oldest ones of the type and closely resemble their predecessors, shepherd-crook pins.

1.1b. Bronze pins with widening or profiled neck (Pl. III:1, 2)

The shape of these pins is similar to that of the iron specimens. In three cases the head ring has been wrapped with silver wire. The neck is sometimes decorated with a small round decorative shield (Fig. 1:4; Pl. III:2).

1.2. Later variant of ring-headed pins

All pins of this variant had necks of triangular cross-section. The later specimens were usually bigger, more decorated, especially by silver-wire wrapping, and sometimes fitted with plaques. All of them were made of bronze.

1.2a. Pins with simple triangular neck (Fig. 2:1, 2; Pl. IV)

The upper and lower edges of the front side of the neck of these pins were marked with straight ridges. The head ring has been wrapped by wire only in one case.

1.2b. Pins with circular flanges around their neck (Fig. 2: 3; Pl. III: 5; V: 1–3)

Pins of this sub-variant were most typical to Estonia, though some specimens have also been found in Finland and Latvia. There were usually three circular flanges around the neck. In most cases both the head ring and the edges of the disks have been decorated with silver wrapping. These pins were the most luxurious of this type, usually bigger than the others and often fitted with plaques.

1.2c. Pins with cross-shaped extension (Fig. 2: 4; Pl. X: 2–3)

Three pins of this sub-variant have been found in Estonia: at Kuusalu (AI 2827), Pajumaa (AM 134:19) and Kunilepa (AI 2483:16). These have been treated as later specimens of ring-headed pins and as specifically Estonian (Tallgren 1925, 81; Ariste 1938, 37, 54; Kivikoski 1973, 67).

Discussion

Estonian ring-headed pins originated from small pins of the same type in Latvia, especially in Semgallien, and in northern Lithuania. Small Lithuanian ring-headed pins were dated to the 7th–8th centuries, bigger ones to the 9th century (Volkaitė-Kulikauskienė 1970, 168). Numbers of these pins have been found in Finland, where they were treated as ornaments of Estonian origin and dated usually to the 7th–8th centuries (Hackman 1938, 105–115; Lehtosalohilander 1982, 109; Ranta 1996, 42). Specimens with a cross-shaped extension could be dated to the 9th century, too (Hackman 1938, 114). However, a ring-headed pin of variant 1.2a from Lillmalmsbacken was found together with a hexahedral ring from a penannular brooch and some other items and could thus be dated to the 9th century, too (data from archives of the department of archaeology in National Museum, Helsinki).

Twelve ring-headed pins with a cross-shaped extension were known in Finland in 1973 (Kivikoski 1973, 67), and only three specimens in Estonia. Estonian pins of this sub-variant have been found in coastal areas or in a deposit at Kunilepa which also contains some other items of Finnish origin (e.g. early penannular brooches with flat ring). Thus, most probably can we talk about a Finnish rather than an Estonian origin for these pins. At least two such pins have also been found in Latvia (Šnore 1930, Pl. IX:15, 22).

Tallgren has suggested that ring-headed pins with a cross-shaped extension were predecessors of double-cross-headed pins (1925, 81). Ariste (1938) did not support this theory, because the dates of these ornaments differed too much. It should be noted that some cross-headed pins of Southern Baltic origin with three terminals were spread at the same time in Finland. One specimen has been also found in Estonia (Pl. X: 1). Ring-headed pins with cross-shaped extensions could be special Finnish ornaments, connected both with the ring-headed and cross-headed pins. Both concepts are particularly evident in a ring-headed pin with a cross-shaped extension from Liedon Sauvala, which is fitted with a supplementary cross inside its head ring (Hackman 1938, Fig. 35).

Only one of the Estonian ring-headed pins has been found in an undisturbed find complex: in a deposit at Keila (Pl. IV). This find was probably not complete, however, because it lacked a second fastener for the chain (another pin?). The find could be dated to the 9th century. A collection of finds from Kunilepa, usually treated as a deposit, were obviously picked up from an earlier destroyed grave, as

became clear from a conversation with a descendant of the landowner. The probable grave could be dated to the 8th–9th centuries. From the rest of the find spots the grave of Lehmja-Loo was dated to the 7th century (Lõugas 1973, 129), the later part of Presti grave to the 7th–8th centuries and the later dwelling layer in Asva to the 8th–9th centuries (Lõugas & Mägi-Lõugas 1994, 32–33).

Ariste has dated Estonian ring-headed pins from the 7th century up to the beginning of the 10th century (1938, 62). Schmiedehelm and Selirand have supposed, making reference to Ariste, that these pins were also in use during the 10th–11th centuries (Schmiedehelm 1939, 136; Selirand 1974, 144). According to my study, the earlier variant of Estonian ring-headed pins could be dated to the 7th century only. The later variant pins with more local character were used mainly during the 8th century. Pins of sub-variants 1.2a and 1.2c were in use also in the 9th century.

2. Triangular-headed pins

Only triangular-headed pins with end knobs were discussed in this paper. These pins have up to now been typologized according to the shape of their knobs. Mushroom-shaped terminals were considered to be earlier and conic-shaped ones to be later variants (Tallgren 1925, 80). According to the present study, both variants were in use at the same time. End knobs typical of the later pins are described in this paper as hat-shaped (Fig. 3).

2.1. Pins without any special decoration

This variant includes 41 pins of different size. Smaller specimens were usually earlier, but there were quite a number of exceptions to this rule.

2.1a. Pins with smooth heads (Pl. VI: 1, 3)

Fifteen pins from the Merovingian Period belong to this sub-variant. They were all smaller specimens with mushroom- or conic-shaped end knobs.

2.1b. Pins with a smooth triangular hollow

Nine pins of this sub-variant are known in Estonia. They were small or average in size and half of them had hat-shaped end knobs. The head is sometimes decorated with a single knob in the middle.

2.1c. Pins with a decoration of concentric triangles

Only four pins from Estonia belong to this sub-variant. A pin from Viltina (Pl. IX: 1) was decorated with two animal (horse?) figures and is probably an import from Curonia or Sempallien.

2.1d. Pins with a faceted triangular hollow (Pl. III: 3, 4, VI: 2)

Sixteen medium-sized or bigger pins belong to this sub-variant. Only one of them had a hat-shaped end knob (Presti, Pl. III: 3); all the others had only mushroom- or conic-shaped knobs. Many of these pins had a faceted neck (Fig. 4: 4).

2.2. Pins with a decoration of leaves (Pl. V: 4–5; VII; VIII: 1–3)

The shape of these pins resembled that of the former variant, but the smooth hollow in the head was decorated with three leaves. 46 pins or fragments of pins of this variant are known in Estonia. Many of them were found in cremations and were badly burnt. Hat-shaped end knobs were characteristic of these pins. The neck was faceted in 11 specimens (Fig. 5). The reverse of some of these pins was decorated with eyes (Pl. V: 5). Such specimens had almost no faceted neck. Pins with a faceted neck were thus morphologically earlier and the specimens with a decoration on their reverse sides were later in this variant group.

Discussion

Triangular-headed pins were widespread in Latvia and Lithuania, where their decoration usually differed clearly from that of Estonian pins. Pins with mushroom-shaped end knobs were dated to the 7th–9th centuries in Lithuania (Tautavicienė 1981, 169). Triangular-headed pins appeared in Latvia as early as 500 and were spread mainly in Semailien and in the Lower-Daugava area (Šnore 1930, Pl. XXIX:1; Latvijās... 1974, Pl. 40, 41:3). Some specimens have also been found in Russia (Sedova 1981, 73; Sedov 1985, 123, Fig. 1: 7, 8). Triangular-headed pins in Finland have been treated as ornaments of Latvian or Estonian origin and dated to the Merovingian Period or the beginning of the Viking Age (Kivikoski 1973, 67–68, 99, Fig. 448, 721; Lehtosalo-Hilander 1982, 108).

Pins with leaf decoration were found not only in Estonia but also in Semailien and Curonia. Probably only one specimen has been found in Finland (Rusko Kankare; Kivikoski 1973, 67, 99). Some pins with leaf decoration were known from Gotland (Nerman 1929, Fig. 173–174, 177; Thunmark-Nylén 1983, Fig. 10; Jansson 1995, 88–89, Fig. 8) and from the mainland of Sweden (Strömberg 1961, 165, Pl. 73:8, 9). One has been found at Trelleborg in Denmark (Michael Andersen, pers. comm.). Two fragmentary pins of this variant belonged to a silver hoard from Baldringe in Skåne (Hårdh 1976, Pl. 20:10, 11) and were interesting for us because of their material. All triangular-headed pins in Estonia were made of bronze. The finds in Baldringe proved that the Estonians used to make similar ornaments of both materials, but the silver specimens were probably re-cast later.

Some of the Estonian triangular-headed pins were found in closed find complexes. Three pins of variant 2.1 belonged to a deposit at Inju together with some bracelets, which allowed the find to be dated to the 7th–8th centuries. A cremation at Haimre (Pl. V) contained only one pin with leaf decoration and could be dated to the 10th century. Some similar pins from Rahu (Kustin 1969) and Maidla graves (data from find lists and plans of Mati Mandel) could be dated to the same time because of the other finds in the burials.

Seven pins of the earlier variant have been found in hill-forts. Two specimens in Iru have been dated to the 6th–7th–8th centuries (Lang 1996, 96–97, 102, Pl. XXVII: 4–5). The layers where the pins were found have been dated to the 7th–8th centuries in Rõuge (Aun 1992, 65), to the 6th–9th centuries in Otepää (Schmiedehelm 1959, 63) and to the 7th–9th centuries in Pöide (Lõugas & Mägi-Lõugas 1994, 32–33).

Schmiedehelm dated Estonian pins of variant 2.1 to the 6th–9th centuries (1930). The pins with leaf decoration were used during the 11th–12th centuries according to Kustin and Selirand (Kustin 1962b, 405; Selirand 1974, 145). According to my study, the pins of variant 2.1 were used during the whole Merovingian Period and the 9th century. Pins with leaf decoration appeared at the end of the 9th century at the latest and were in use during the whole of the 10th century. Around 1000 they were replaced by pins of the next variant.

2.3. Pins of Saaremaa type

Pins of this variant differ morphologically from the above-discussed variants and are therefore treated separately here. These pins were flat, with flat heart-shaped terminals and a high loop on their neck (Fig. 6). Altogether 63 specimens have been found up to now, as many as 49 of them on Saaremaa (Ösel). The majority of them have been found in cremations and were badly burnt. If we may draw parallels with the other ornament types, the more massive specimens with elaborated decoration were earlier than the thin pins with stylised decoration consisting only of a few lines. In many cases the heads of these pins had been broken off and fixed to a new iron shaft, i.e. recycled.

2.3a. Pins with leaf decoration (Pl. VI: 4; VIII: 6–7)

Six pins of this variant have a more or less stylised decoration of three leaves. These pins were probably the earliest ones in variant 2.3.

2.3b. Pins with plait decoration (Fig. 8; Pl. VIII: 5; IX: 2)

Plait decoration was popular in Latvia and Lithuania over a long period, but not very widespread in Estonia. On Saaremaa, bracelets of the late Viking Age and the 11th century had often the same pattern. In six cases also the reverse of

the pins had been decorated, mostly with eyes. These specimens were also more massive, i.e. probably somewhat earlier.

2.3c. Pins with some other kind of decoration (Fig. 7; Pl. VI: 5; VIII: 4; IX: 4–5)

Different kinds of simple patterns were spread on the pins of Saaremaa type, most of them having counterparts in Latvia. More and less massive specimens occurred in this sub-variant, too. Though the pattern usually consisted of different lines, some pins were decorated with one or more eyes only (Fig. 7; Pl. IX: 4). These could probably be treated as imports from Latvia, like some other somewhat unusual pins of this sub-variant.

Discussion

Pins of this variant were widespread in Latvia, particularly in Curonia and Semgallien, but also in the Lower-Daugava area. They were dated to the 10th–12th centuries there (Šnore 1930, Pl. XV; LA 1974, Pl. 48:1, 50:14, 15, 52:5; Tõnisson 1974, Pl. XXXVI:2). The decoration of Latvian pins usually differed from that of Estonian pins and even plait decoration seems to have not been very popular on this type of pins in Latvia.

Only single pins of this variant have been found in the other neighbouring countries, most of them specifically Latvian (Nerman 1929, Figs. 175–178; Kivikoski 1973, 99, Fig. 720; Jansson 1995, 88–89). The only exceptions were two pins from Garda churchyard on Gotland, which were decorated with leaves (Thunmark-Nylén 1995, 185, Fig. 13). A small piece of a similar pin has been found as a stray find in Roskilde, Denmark (Andersen, pers. comm.).

In Uugla graveyard, a Saaremaa type pin with leaf decoration has been found together with a knife, pieces of chain arrangement, a bronze plaque and a bracelet (Mandel 1980). The grave could be dated to the end of the 10th century or to the beginning of the 11th century, according to the bracelet (Mägi-Lõugas 1995b, 521). In Maidla graveyard, a Saaremaa type pin was found in the same chain arrangement with a pin of variant 2.2 (data from find lists and plans of Mandel). In Randvere graveyard a pin of variant 2.3, fixed to an iron shaft, was found together with a penannular brooch with poppy-shaped terminals and with sherds of fine-grained pottery (data from Kustin 1962a, 64–65, 97). The complex could be dated around 1000.

Kustin dated Saaremaa type pins to the 11th–12th centuries (1962a, 70). As proved above, the earlier specimens of this variant appeared as early as the 10th century and were used contemporarily with pins of variant 2.2. Saaremaa type pins stayed in use during the whole 11th century and were replaced by double-cross-headed pins with united terminals at the beginning of the 12th century at the latest.

3. Early cross-headed pins (Pl. X: 1; XI: 2)

Only some single cross-headed pins dated to the Merovingian Period or the Viking Age have been found in Estonia. Small cross-headed pins with united terminals appear only after the Viking Age and were used over a period of some centuries. Only the idea of cross-headed pins was borrowed from the Balts and a local ornament type was created on its base: a double-cross-headed pin.

4. Double-cross-headed pins

Double-cross-headed pins were specifically Estonian ornaments. Quite a number of pin heads of this type have been fixed to an iron shaft and used probably for a long time after they were made.

4.1. Pins with unconnected terminals (Pl. X: 4–6; XI: 1, 3–5)

A total of 42 pins with unconnected terminals, or pieces of such kind of pins have been found in Estonia. They could be divided into earlier and later sub-variants, but the border between these two groups would be too undefined and thus subjective. The earlier specimens were usually smaller, thicker and with specific construction of their neck (Fig. 9). They were often decorated with eyes, but a decoration of concentric circles was also possible. Later pins were always bigger, thinner, often silver-plated and had a special trapezoid loop on their neck (Fig. 10). The earlier specimens were often deformed and burnt, but the later ones were usually not burnt and in several cases found in inhumations.

4.2. Pins with connected lower terminals (Pl. X:7; XII)

This group includes 21 pins. The same criteria about earlier and later specimens as in the former variant were also valid in this variant; hence, the pins of these two groups were at least partly contemporary.

4.3. Pins with completely connected terminals

These pins appeared at the very end of the Viking Age, i.e. at the middle of the 11th century, and will thus be not considered here. Some specimens of this variant resemble later specimens of the former variants.

Discussion

Few specimens of pins with unconnected terminals have been found outside Estonia. They had been usually used as pendants. Five of them have been found in Finland. Pins from Lillmalmsbacken and Eura were dated to the 9th–10th centuries (Cleve 1978, 105). Two pins have been found in inhumations in

Kjuloholm and dated to the beginning of the 11th century (Cleve 1978, 105, Pl. 8; 15). Pendants from Estonian double-cross-headed pins have been found in late Viking Age cremations in Bjurhovda, Central-Sweden (Jaanusson 1971), in North Norway and Gotland (Jansson 1995, 88, fig. 7). Some of them were known from barrows in Northwest Russia (Спицын 1896, Pl. V, 6; XVII, 32). No double-cross pins have been found in Latvia or Lithuania according to the literature.

A pin from Kõola graveyard (Pl. X: 4) was unearthed together with pieces of chain, a glassbead, bronze spirals and a bracelet, all badly burnt (Pärss 1950). Two pins from Verevi had belonged to the same chain arrangement and were found together with a bracelet, a bell, piece of neck-ring and a penannular brooch pin with narrow base (Moora 1932). Both these burials could belong to the 10th century.

In a woman's grave in Aseri two double-cross-headed pins of earlier character were found with bracelets with thickening ends, a spiral bracelet, chain pieces and bronze spirals. This complex could not be later than the middle of the 10th century because of the bracelets of earlier type in it (Mägi-Lõugas 1995a, 280 ff, Fig. 30).

A double-cross-pin of later character belonged to a deposit at Pühaste which also contained some other ornaments and could be dated to the first half of the 11th century. Some pairs of pins with specifically later features have been found in inhumations. Graves from Alatskivi, Raatvere and Tooste could be mentioned here, all dated to the first half of the 11th century (Pl. XI: 5). A small double-cross-headed pin, fixed secondarily to a bronze stem belonged to a cremation of the second half of the 11th century in Jõuga (Ligi 1993, 53–54, Pl. XXVIII: 5).

Two double-cross-headed pins with connected lower terminals had belonged to a woman's grave in Madi together with chain fragments, bronze spirals, finger-rings, pieces of neck-rings, a knife, a belt buckle, a comb, a fire-steel, bits and potsherds (Selirand 1993). In Rahu, a pin of the same variant occurred together with a penannular brooch, chain arrangements, a finger-ring and bits (Kustin 1969). Both these complexes could be dated to the 11th century. Two pins of variant 4.2 belonged to a female inhumation grave in Raatvere and were dated to the first half of the 11th century (Pl. XII).

As proved above, the double-cross-headed pins were connected with ring-headed pins with cross-shaped extension only through common predecessors, i.e. cross-headed pins. Looking at the shape of double-cross-headed pins, one can ask if they could be connected with the Orthodox cross and perhaps with the conversion of Russia at the end of the 10th century. The idea could be supported by the distribution of these pins: the double-cross-headed pins with unconnected terminals were the only variant of dress fastening pins that were concentrated in the eastern half of Estonia.

As the double-cross-headed pins appeared in Estonia before the end of the 10th century, they cannot be directly connected with the Christianization of

Russia, but influences from Christian countries in the East (Byzantium) could not be discounted. In any case, the double-cross-headed pins do not provide definite evidence of the Christianity of their owners.

Selirand has dated double-cross-headed pins to the 11th up to the 12th centuries (1974, 146), which is correct for the variant with completely connected terminals. As proved above, the pins with unconnected terminals had already appeared by the middle of the 10th century. The earlier pins of variant 4.2 belong morphologically to the end of the 10th century at the latest. Both these variants were in use up to the middle of the 11th century, when they were replaced by variant 4.3.

Use of dress fastening pins

Some findings in Estonia let us determine how and by whom the pins were used. Parallels in the neighbouring countries cannot be used here directly and could differ among neighbours.

As most of the ring-headed pins were single finds, it is most plausible that these ornaments were worn singly. Luxurious ring-headed pins had belonged to men in Finland (Lehtosalo-Hilander 1982, 109), but the small specimens in Latvia and Lithuania were worn by women and always in pairs. Vello Lõugas suggested that Estonian ring-headed pins were also used by women (1973, 126). Estonian ring-headed pins, however, definitely differ from the small ones of our southern neighbours. It seems to be hardly believable that wealthy horsemen in Finland wore the same pins as women in Estonia.

Hackman has reported that the ring-headed pins with cross-shaped extension in Finland were all single finds (1938, 114). However, in two or even three cases these pins were found obviously in pairs in Uskela Lukkarinmäki, i.e. their numbers were in sequence and they had almost or completely the same shape (KM 8067 A:3, 4; 5, 7; perhaps also 29, 30; data from archives of the department of archaeology in National Museum, Helsinki). A Kunilepa pin of the same sub-variant in Estonia has been found together with a head-ring fragment of a similar pin that could belong to the same sub-variant. The pin of sub-variant 1.2a in Keila was found together with female ornaments and had thus belonged to a woman (Pl. IV).

In conclusion, one can suppose that the ring-headed pins of the earlier variant and the big luxurious pins were worn by men in Estonia. Pins of variants 1.2a and 1.2c were used by both sexes or, especially in the case of variant 1.2c, only by women. It is possible that the ring-headed pins became female ornaments during the 9th century.

The triangular-headed pins of variant 2.1 occurred in several cases in pairs and were sometimes fitted with a long chain, i.e. they had belonged to a chain arrangement. Only one pin, from Pajumaa (Pl. III:4), was fitted with rectangular plaques and had probably been worn on its own.

As ring-headed pins and triangular-headed pins had been in use contemporarily and in the same area, it can be supposed that the former were worn by men and the latter by women. It is possible that men stopped using pins some time in the 9th century and started to fasten their coats only with penannular brooches. Since the 10th century at the latest, one can talk about pins as specifically female ornaments in Estonia.

Two triangular-headed pins connected with a single chain have been found in Liiva. In some cases these pins were unearthed in pairs, or single specimens, often stray finds, were fitted with a long chain. Chain holders have been found together with these pins only twice. However, triangular-headed pins with leaf decoration were sometimes worn probably also singly, as in the grave of Haimre (Pl. VII).

Triangular-headed pins of Saaremaa type were found in pairs in several cases. These pins occurred typically with half-oval chain holders and other pieces of chain arrangement, which proves that the chain arrangements with these pins consisted of several rows of chains.

Moreover, the double-cross-headed pins occur usually in pairs and together with other pieces of a chain arrangement. The pins of earlier character were connected only with a single chain (Aseri, Verevi, Riuma; Pl. XI: 4), but the later ones fastened chain arrangements with several rows of chains, which were fixed to the pins with openwork chain holders (Pl. XI: 5, XII).

Distribution

Estonia could be divided into two parts according to the local ornaments of the Merovingian Period and the Viking Age. The same division is valid also in the case of the decorative pins. The tradition of fastening the dress with pins was strong in the western part of the Estonian mainland and on the islands, but was almost absent in the eastern part during the whole Merovingian Period and the first half of the Viking Age. The first local pin types – the double-cross-headed pins – occurred there only in the 10th century. Double-cross-headed pins with connected lower terminals and with completely connected terminals were spread already all over Estonia, providing evidence of the standardisation of ornamental culture.

English version checked by Gordon Snow, Oxford.

1. Rõngaspeaga ehtenõelad Eestis (kaart joon. 11):**1. Ring-headed pins in Estonia (map fig. 11):**

1. Juuru Kunilepa (AI 2483:16, 17).
2. Jõelähtme Presti (AI 5490:386, ?).
3. Jüri Kurna (AM 31:5; AM 29:68, 69, 71).
4. Jüri Lagedi (AM 27:68).
5. Jüri Lehmja-Loo (AI 4444:99, 184, 211, 247, 278, 283).
6. Kaarma Aste (SM 7675:1, 2).
7. Karuse Pajumaa (AM 134:18, 19).
8. Keila (AM 234:3).
9. Kihelkonna Odalätsi (AI 3822:303).
10. Kihelkonna Paju (AI K 68).
11. Kihelkonna Viki (AI 2513:73).
12. Koeru Preedi (AI 4426:616).
13. Kullamaa Väike-Kalju (AI 3445).
14. Kuusalu (AI 2827).
15. Kärla Kaarmise (AI 3501).
16. Kärla Paevere (AI 2657:1).
17. Kärla Paiküla (AI 2502:4).
18. Lüganuse Püssi (AM 99).
19. Palamuse Nava (AI 3968:116?).
20. Peetri Päinurme (AM 117:10).
21. Pärnu-Jaagupi Parasmaa (AM 493:1, 2).
22. Pöide Asva (AI 4366:1004).
23. Pöide Tornimäe (AI 4338:1117).
24. Ridala Ahli (HM 8045:220).
25. Rõngu Kivivare (AI 4726:?).
26. Viru-Nigula Pada (AI 5366:41).
27. Viru-Nigula Kunda (AM 88:113, 114).

2. Kolmnurkpeaga nõelad Eestis**2. Triangular-headed pins in Estonia***2.1. Ornamentimata või lihtsatest joontest ornamendiga nõelad (kaart joon. 12):**2.1. Pins without special decoration (map fig. 12):*

1. Jõelähtme Iru (AI 4051:949, 1097).
2. Jõelähtme Presti (AI 5490:374).

3. Jõhvi Toila (AI 3952:299, 362).
4. Karuse Pajumaa (AM 134:14).
5. Kihelkonna Kõruse (AI 2643:111, 112, 113).
6. Kodavere Savastvere (AI 1483:2).
7. Lüganuse Purtse (AI 5038:8).
8. Martna Ehmja (AM 554:605, 615, 665, 811, 823).
9. Muhu Mäla (AI K 2:1, 2, 3, 4, 8, 9).
10. Nissi Vardi (AM 368:13).
11. Otepää linnamägi/hillfort (AI 4036 IV:203).
12. Pärnu-Jaagupi Linnamäe (AM 491:122, 852, 1024).
13. Pärnu-Jaagupi Mõisaküla (AI 5759:25).
14. Põide maalinn/hillfort (SM 1460:401).
15. Põide Viltina (AI 3884:3515).
16. Püha Leina (AI 2643:366).
17. Rannu Verevi (AI 2817:333).
18. Rõuge linnamägi/hillfort (AI 4040:231, 3162).
19. Saaremaa (AI K 84:8).
20. Viru-Jaagupi Inju (AI 2794:23, 24, 25).
21. Vändra khk./parish (PäM 2391:2).
22. Leiukoht teadmata /Findspot unknown (AI 382, 3776:4).

2.2 Lehekujulise ornamendiga nõelad (kaart joon. 13) :

2.2. Pins with leaves-decoration (map fig. 13):

1. Harju-Jaani Raasiku (AI 3748:1).
2. Keila Üksnurme (AM 68:1).
3. Jüri Mõigu-Peetri (AI 4877:100).
4. Kaarma khk./parish (AI K 67:17, 18, 45; AI 507:6).
5. Kaarma Uduvere (AI 15:184).
6. Kihelkonna Lümanda (AI 3822:33, 34/38, 35).
7. Kullamaa Maidla (AM 580:324, 531, 1352, 1549, 1696, 1886, 2383, 4153, 2689, 2690, 2978, 3148, 3163, 3101, 3102, 3115).
8. Mihkli Solva (AI 2513:18).
9. Muhu Liiva (SM 93:1, 2).
10. Märjamaa Haimre (AI 3614:1).
11. Nissi Põlli (AI 3926:1).
12. Pärnu-Jaagupi Linnamäe (AM 491:20, 206, 584a, 584b, 760).
13. Põide Viltina (AI 3884: ?).
14. Ridala Ahli (HM 8045:219).
15. Saaremaa (AI K 84:6).
16. Valjala khk./parish (SM K 54:10).
17. Valjala Rahu (AI 4239:22, 44, 758).
18. Leiukoht teadmata/Findspot unknown (AI 3027).

2.3. Saaremaa tüüpi nõelad (kaart joon. 14):

2.3. Pins of Saaremaa type (map fig. 14):

1. Hanila Kõmsi (AM 510:940).
2. Kaarma khk. /parish(AI K 67:19, 44).
3. Kaarma Loona (AK K 17:76; LVVM 65091:1393).
4. Kaarma Uduvere (AI K 15:185, 186, 187, 188).
5. Karja Välja (AI K 76:1).
6. Karuse Pajumaa (AM 134:15).
7. Kihelkonna Kalmu (AI 3822:157, 158, 194).
8. Kihelkonna khk. /parish (AI K 74:1).
9. Kihelkonna Kurevere (AI 4368:69/98, 102).
10. Kihelkonna Loona (AI 3822:233a).
11. Kihelkonna Lümanda (AK 3822:68, 136).
12. Kihelkonna Paju (LVVM 20A:128).
13. Kose Paunküla (AM 73:1).
14. Kullamaa Maidla (AM 580:324, 3160, 3635, 3637, 5000, 6085).
15. Kärla khk. /parish (AI K 79:10, 18, 19).
16. Kärla Kogula (AI K 29:51, 52).
17. Kärla Orikäla (AI K 4:102, 103).
18. Lääne-Nigula Uugla (AM 500:503).
19. Martna Ehmja (AM 554:824).
20. Pärnu Jaagupi Pööravere (PäM 2364).
21. Pärnu-Jaagupi Linnamäe (AM 491:170).
22. Pärnumaa (PäM ?).
23. Pöide Kõiguste (AI 436:1, 2).
24. Pöide Randvere (AI 2697:2; AI 3895:257).
25. Pöide Viltina (AI 3884:391, 2588b, 2755, 3128, 4300).
26. Püha Ilpla (AI 3822:315, 382; K 1:78).
27. Saaremaa (AI K 84:3, 5, 7; AI K 85:46, 107; AI 3529; SM ?).
28. Valjala Kõnnu (AI 5151).
29. Valjala Rahu (AI 4239:202, 670, 1114).

3. Merovingi- või varaviikingiaegsed lahtiste harudega ristpeanõelad:**3. Merovingian Period or early Viking Age cross-headed pins with unconnected terminals:**

1. Karja khk./parish (AI K 77:4).
2. Kodavere Lahepera (AI 1984:33).
3. Kodavere Savastvere (AI 1483:1).
4. Mihkli Kurese (AI 2513:17).
5. Pöide Audla (SM K 49:1).
6. Äksi Raigastvere (AI 4885).

7. Leiukoht teadmata/Findspot unknown (AM aj. 98).

4. Kaksikristpeaga ehtenõelad

4. Double-cross-headed pins

4.1. *Lahtiste harudega kaksikristpeaga nõelad (kaart joon. 15):*

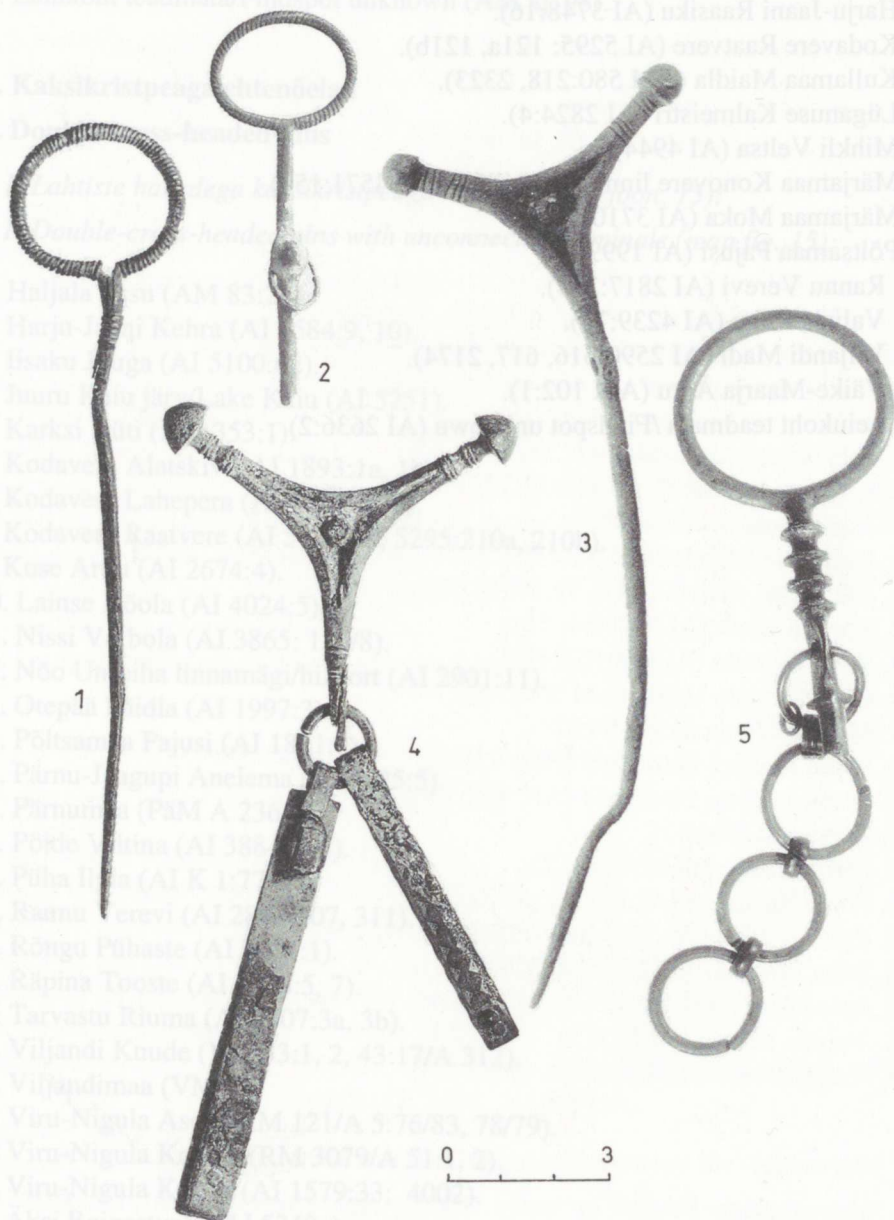
4.1. *Double-cross-headed pins with unconnected terminals (map fig. 15):*

1. Haljala Essu (AM 83:27).
2. Harju-Jaani Kehra (AI 3584:9, 10).
3. Iisaku Jõuga (AI 5100:62).
4. Juuru Kaiu järv/Lake Kaiu (AI 5251).
5. Karksi Küti (AI 1353:1).
6. Kodavere Alatskivi (AI 1893:1a, 1b).
7. Kodavere Lahepera (AI 4976: 159).
8. Kodavere Raatvere (AI 5169:57; 5295:210a, 210b).
9. Kose Ardu (AI 2674:4).
10. Laiuse Kõola (AI 4024:5).
11. Nissi Varbola (AI 3865: 1, 2/8).
12. Nõo Unipiha linnamägi/hillfort (AI 2901:11).
13. Otepää Päidla (AI 1997:3).
14. Põltsamaa Pajusi (AI 1871:8).
15. Pärnu-Jaagupi Anelema (AI 4225:5).
16. Pärnumaa (Päm A 2361).
17. Põide Viltina (AI 3884:153).
18. Püha Ilpla (AI K 1:77).
19. Rannu Verevi (AI 2817:307, 311).
20. Rõngu Pühaste (AI 3667:1).
21. Räpina Tooste (AI 4108:5, 7).
22. Tarvastu Riuma (AI 1207:3a, 3b).
23. Viljandi Kuude (VM 33:1, 2, 43:17/A 312).
24. Viljandimaa (VM ?).
25. Viru-Nigula Aseri (RM 121/A 5:76/83, 78/79).
26. Viru-Nigula Kohala (RM 3079/A 51:1, 2).
27. Viru-Nigula Kunda (AI 1579:33; 4002).
28. Äksi Raigastvere (AI 5343c).
29. Leiukoht teadmata/Findspot unknown (LVVM 58923/A I 798).

4.2. *Ühendatud alumiste harudega kaksikristpeaga nõelad (kaart joon. 16):*

4.2. *Double-cross-headed pins with connected lower terminals (map fig. 16):*

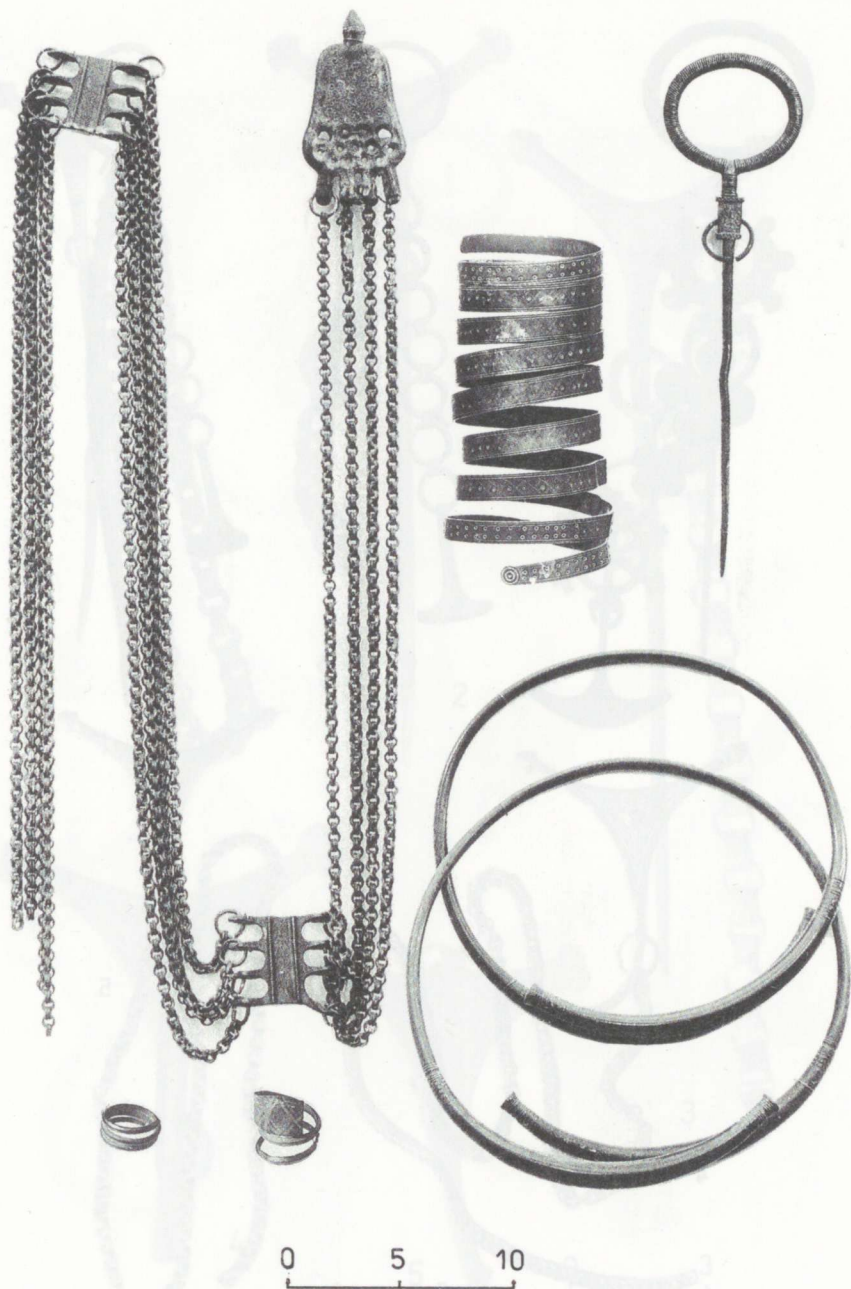
1. Hanila Kõmsi (AM 510:103, 188, 218, 507).

Tahvel III. Ehtenõelad.

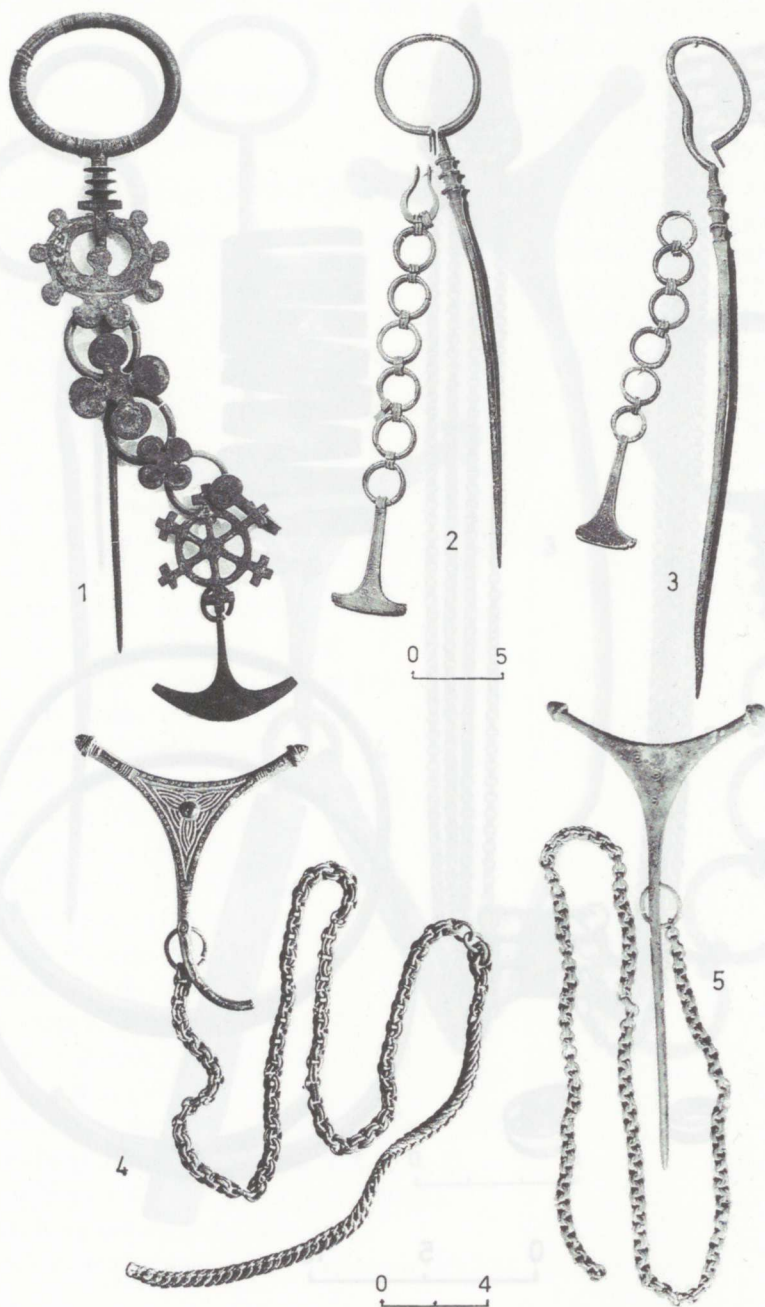
Plate III. Decorative pins.

1 – Peetri Päinurme (AM 117: 10); 2 – Kärla Kogula (?) (AI 2657: 1); 3, 5 – Jõelähtme Presti (AI 5490: 374, 386); 4 – Karuse Pajumaa (AM 134: 14).

Tahvel IV. Keila peitleid.

Plate IV. Deposit of Keila. (AM 234).

Tahvel V. Ehtenõelad.

Plate V. Decorative pins.

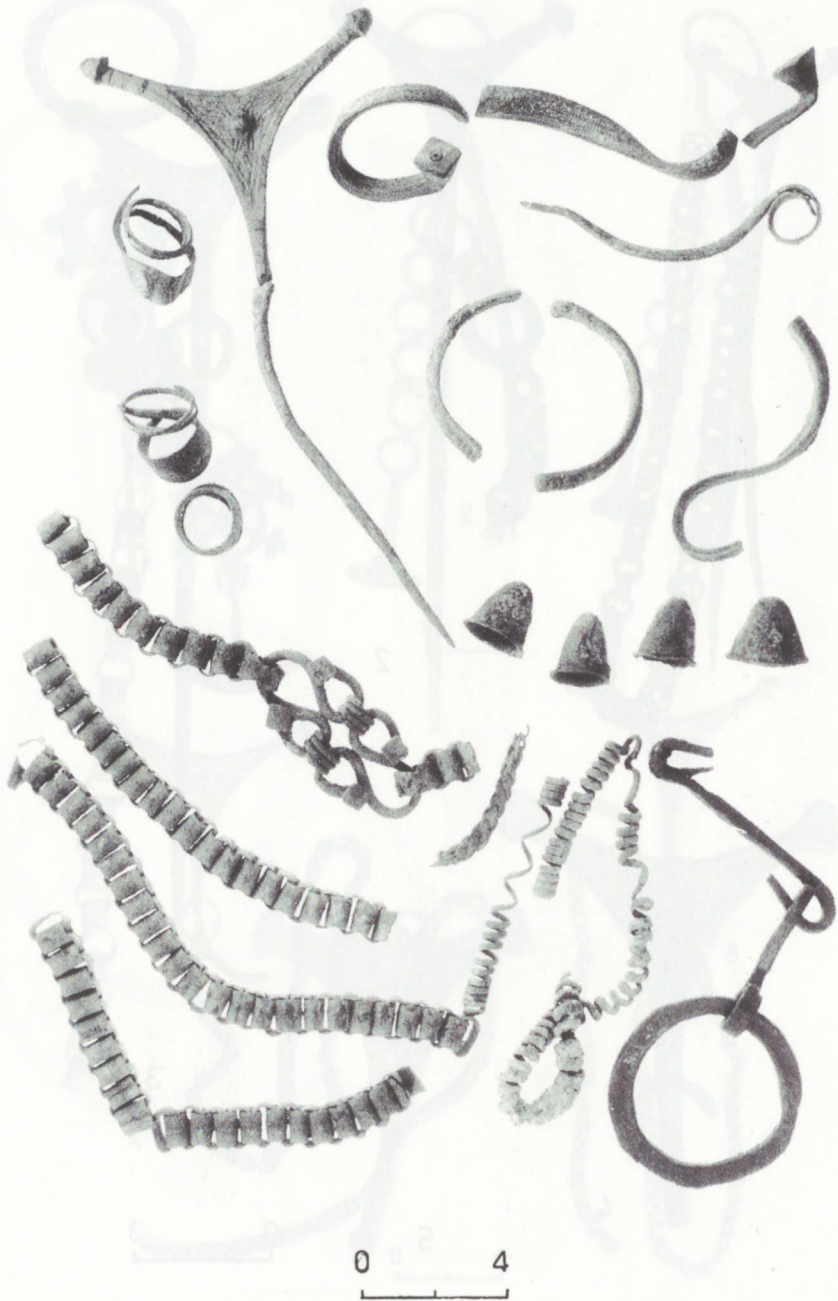
1 – Lüganuse Püssi (AM 99); 2–3 – Pärnu-Jaagupi Parasmaa (AM 493: 1, 2); 4 – Keila Üksnurme (AM 68: 1); 5 – Kaarma Uduvere (AI K 15: 184; tagumine külg / reverse).

Tahvel VI. Ehtenõelad.

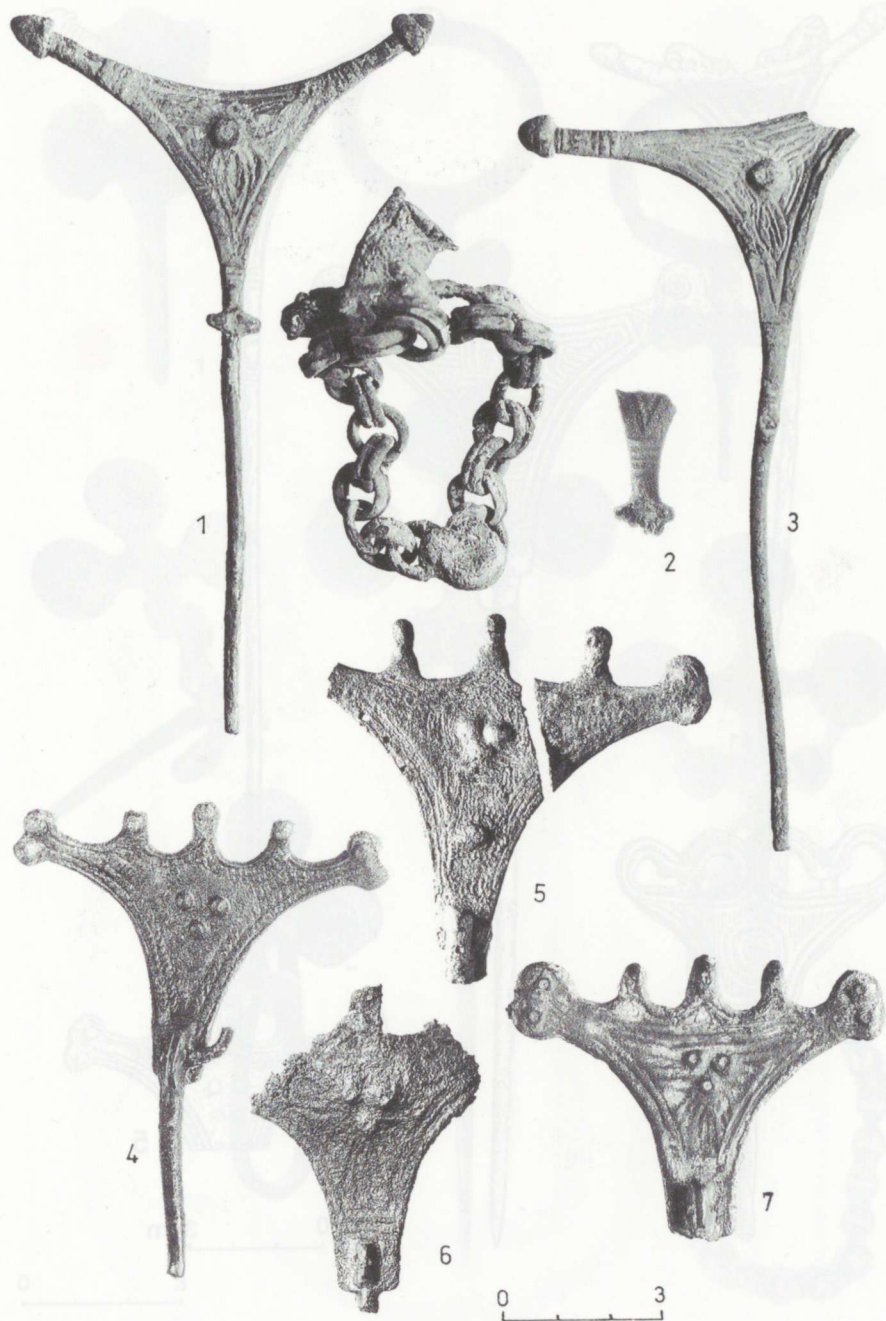
Plate VI. Decorative pins.

1 – Püha Leina (AI 2643: 366); 2 – Muhu Mäla (AI K 2: 3); 3 – Kihelkonna Karuse (AI 2643: 112);
4–5 – Valjala Rahu (AI 4239: 670, 1114).

Tahvel V. Looming.
Kätikate kompleksid.

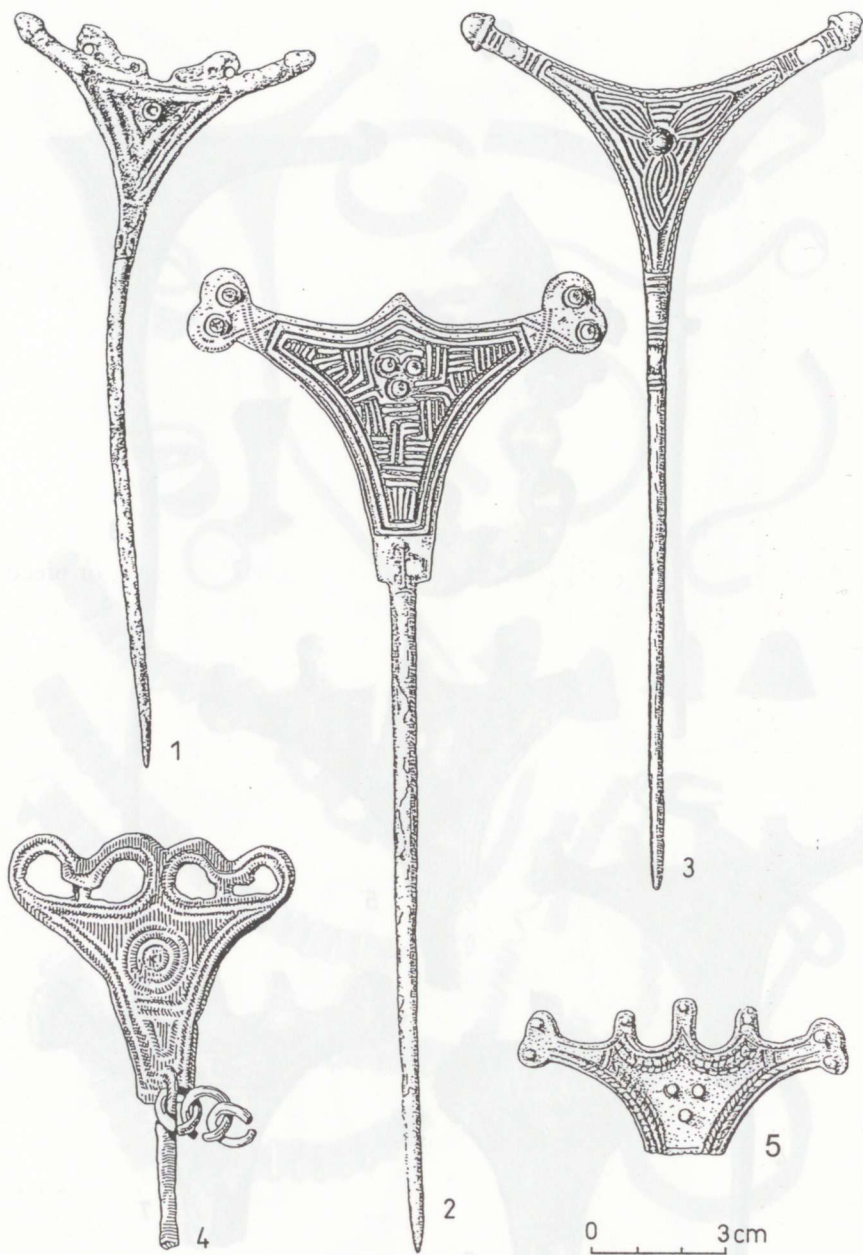
Tahvel VII. Haimre leiukompleks. Fotol puudub osa ketikatkeid, spiraalikesi ning põimingu katke.
Plate VII. Find complex of Haimre. Some fragments of chain, small spirals and pieces of plaited wire are not on the picture. (AI 3614: 1–27).

Tahvel VIII. Ehtenõelad.

Plate VIII. Decorative pins.

1–4 – Kullamaa Maidla (AM 580: 2689/2690, 1549, 3101, 6085); 5 – Pärnu-Jaagupi Linnamäe (AM 491: 170); 6 – Lääne-Nigula Uugla (AM 500: 503); 7 – Kose Paunküla (AM 73: 1).

Tahvel IX. Ehtenõelad.

Plate IX. Decorative pins.

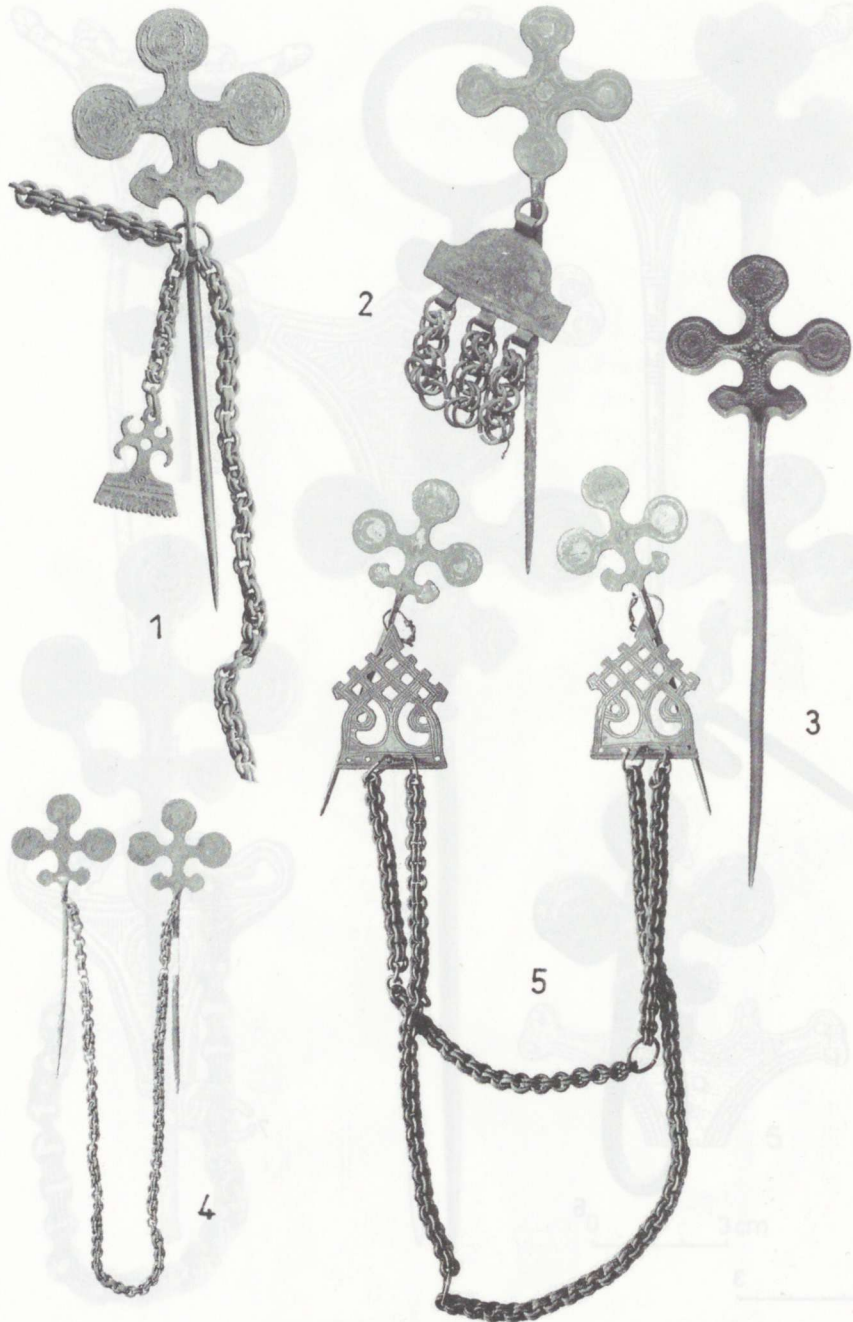
1, 5 – Põide Viltina (AI 3884: 3515, 391); 2, 4 – Saaremaa (SM ?, AI K 85: 46); 3 – Valjala (SM K 54: 10). Võetud: / From: Kustin 1962b.

Tahvel X. Ehtenõelad.

Plate X. Decorative pins.

1 – Äksi Raigastvere (AI 4885); 2 – Karuse Pajumaa (AM 134: 19); 3 – Kuusalu (AI 2827); 4 – Laiuse Kõola (AI 4024: 5); 5 – Viru-Nigula Kunda (AI 4002); 6 – Haljala Essu (AM 83: 27); 7 – leiukoht teadmata / findspot unknown (AI 2636: 2).

Tahvel XI. Ehtenõelad.

Plate XI. Decorative pins.

1 – Karksi Küti (AI 1353: 1); 2 – Kodavere Savastvere (AI 1483: 1); 3 – Otepää Pädilla (AI 1997: 3); 4 – Tarvastu Riuma (AI 1207: 3a, b); 5 – Kodavere Alatskivi (AI 1893: 1a, b). 1, 4, 5 – ca 2:5; 2–3 – ca 3:5.

Tahvel XII. Rinnakee Raatvere XIV naisematuses.

Plate XII. Chain arrangement from female grave XIV of Raatvere. (AI 5295: 121a, b).